

1013 წლის ოთხთავის (ქუთ.363-ის) გადაწერის აღვილისათვის

ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდში 363-ე ნომრით დაცულია ეტრატზე ნუსხურით ნაწერი ოთხთავი (ქუთ.363)¹. მისი აკადემიური აღწერილობა, შესრულებული ევსევი ნიკოლაძის მიერ, გამოქვეყნებულია 1964 წელს, მუზეუმის ხელნაწერთა „აღწერილობის“ II ტომში². ოთხთავის დახასიათება მისი გარეგნული მხრიდან იწეება:

„50 ფ.; 12X9; ეტრატი; ყდამოცილებული; ნუსხური; სათაურები სინგურით... თავბოლო ნაკლები და შეღახული“. იქვე მითითებულია, რომ ხელნაწერი მუზეუმში რაჭის ქვედაბარის ეკლესიიდან არის გადმოტანილი³.

ქუთ.363-ის ტექნიკურ აღწერილობას ოთხთავის დღეისათვის შემორჩენილი ტექსტის დასაწყისი და ბოლო ფრაგმენტების ციტირება მოსდევს: „იწყება ღუკას სახარების სიტყვებით: „... კეთილ არს მარილი, უკუეთუ მარილი გგანქარდეს, რა დაიმარილოს. არცა ქეშყანასა, არცა სკორესა სარგებელ არს, არამედ გარეგან დვან იგი...“⁴. წყდება იოანეს სახარების სიტყვებზე: „პრქეა მას ფილიპე: მოვედ და იხილე. იხილა რაჲ იესუ“^{5,6}.

ოთხთავის დახასიათებას მისი გადამწერის ერცელი ანდერძი ასრულებს. ევს. ნიკოლაძის თქმით, მას მოელი ათი გვერდი (40r-44v) უჭირავს. პუბლიკაციაში ანდერძი შემოკლებული სახით არის წარმოდგენილი. ჩვენ, წინამდებარე სტატიის საჭიროებიდან გამომდინარე, კოლოფონის (ანდერძ-მინაწერის) მხოლოდ ბოლო ფრაგმენტს მოვიხმობთ: „ღირს ვიქმენ მე გლახაკი [და ცოდვილი] დედა გურგენ ბერი ერისთვისაჲ მოგებად და დაწერად წმიდათა ამათ ოთხთავთა სალოცველად და საღვინებელად სულისა ჩემისა და სულისა ვანე მელესელისა და ყოველთათვისთა ჩუშნთა გარდაცვალებულთათჳს და დღეგრძელობისათჳს შვილისა და მეფისა ჩემისა გურგენ ბერი ერისთვისა და ძმათა მათთა და ყოველთა შვილთა ჩემთათჳს. აწ მღდელნი უფლისანი და მნენი ქრისტეშნი და თქუშნ მორწმუნენი და ნათელდებულნი წმიდათა მოციქულთა და მახარებელთანი, რომელნი აღმოიკითხვიდეთ და იმსახურებდეთ სულისა წმიდისა მიერ მოსწავებულთა და წმიდათა მახარებელთა მიერ თქმულთა ამათ წმიდათა ოთხთავთა, ლოცვასა წმიდასა თქუშნსა მოგვიტყუენით მე და შვილნი ჩემნი, რათა ჩუშნ და თქუშნ ყოველნი ღირსგუეყნეს ქრისტემან სასუფეველსა მისსა აწდა საუკუნესა ამინ. ხოლო დაიწერნეს წმიდანი ესე სახარებანი დაერასა წმიდისა ღთისმშობლისასა სალოდებელს ჳელითა... ცოდვილისა და უნარწყევს ყოველთა [მღდელთაჲსა

¹ სტატიაზე მუშაობისას სამეცნიერო კონსულტაციას ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის საქართველოს შუასაუკუნეების ისტორიის განყოფილების გამგე პროფ. ანრი ბოგუერაძე გვიწედა. სამწუხაროდ, ბატონი ანრი 2002 წლის 18 აპრილს გარდაიცვალა და ნაშრომის დასრულებას ვეღარ მოეხწრო. ჩვენ დაგვიანებით ვეხდით მადლობას ამ შესანიშნავ მკვლევარსა და არანაკლებობრივ ადამიანს და ქედს ვიხრით მისი ნათელი ხსოვნის წინაშე.

² ხელნაწერთა აღწერილობა, [ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი], ტ. II, შედგენილი და დასაბუჯდად მომსადებელი მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომლის ევსევი ნიკოლაძის მიერ, თბ., 1964, გვ. 74-76.

³ იქვე, გვ. 74.

⁴ ღუკა, 14, 34-35.

⁵ იოანე, 1, 46.

⁶ ხელნაწერთა აღწერილობა... გვ. 74.

ათანასე წიბნაურისათა, რომელი ძმა ვეევოდე სულდიდებულსა არსენი ჭერამელსა და ვიყავ მამულობით მამასახლისად წინაშე წმიდისა ღთისმშობელისა. გვეედრები უოველთა აღმსარებელთა სამებისა წმიდისათა, ღოცვა ყავთ ცოდვიით... ათანასე უცბად მწერლისა და შემოსვლისათვის და თქუშნცა ღმერთმან მიგმადლენ სასყიდელი შრომათა თქუშნთად უკუნითი უკუნისამდე ამინ. ოდეს გასრულდეს წმიდანი ესე სახარებანი ქრონიკონი იყო სწბ“ (უცვლელად მოგვაქვს ტექსტის ვეს. ნიკოლაძისეული წაკითხვა - თ. ჯ.)⁷.

ანდერძში დაცული ცნობების საფუძველზე ვეს. ნიკოლაძემ ქუთ.363-ის გადამწერად ათანასე მიიხნია. გარდა ამისა, გაითვალისწინა კოლოფონში მითითებული თარიღი – ქრონიკონი სწბ (233) და ოთხთავის გადაწერის დრო – 1545 (233+1312) წლით განსაზღვრა⁸.

მოგვიანებით, ქუთ.363-ითა და მისი ვრცელი ანდერძით პროფ. თენგიზ პაპუაშვილი დაინტერესდა. მის მიერ შესრულებული სამუშაოს ერთი ნაწილი თავმოყრილია მოხსენებაში „ლაერის ღმრთისმშობლის ეკლესიის ოთხთავის ხელნაწერი და მისი ანდერძი“, რომელიც მკვლევარმა 1998 წლის ოქტომბერს ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში გამართულ სამეცნიერო სესიაზე წაკითხა. მოხსენების თეზისები იმავე წელს გამოქვეყნდა სესიის სხვა მასალებთან ერთად⁹.

მოხსენება პუბლიკაციაში ოთხ ძირითად თეზისად არის წარმოდგენილი. პირველ თეზისში საუბარია ხელნაწერის სამეცნიერო კვლევის ისტორიაზე. როგორც ირკვევა, ოთხთავით პირველად არქიმანდრიტი ამბროსი (ხელაია) დაინტერესებულა. 1916 წელს მას გამოუქვეყნებია მცირე ნაწყვეტი ლუკას სახარებიდან და ხელნაწერის ანდერძი – სრულად. მასვე განუხსავდურავს ოთხთავის გადაწერის დროც: კოლოფონში მითითებული ქრონიკონი სწბ (233) XIII მოქცევის დასაწყისიდან – 780 წლიდან აუთვლია და ხელნაწერი 1013 წლით დაუთარიღებია¹⁰. 1935 წელს ოთხთავის აღწერილობა გიორგი ბოჭორიძესაც გამოუქვეყნებია¹¹.

⁷ იქვე, გვ. 75-76.

⁸ იქვე, გვ. 74.

⁹ თ. პაპუაშვილი, ლაერის ღმრთისმშობლის ეკლესიის ოთხთავის ხელნაწერი და მისი ანდერძი. რედაქციის ხსენისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, თბი., 1998 წ., გვ. 30-31.

¹⁰ იქვე, გვ. 30. ამბროსი ხელაიამ 1902-1903 წლებში იმოგზაურა რაჭა-ლეჩხუმში (ამბერი [ა. ხელაია], მოგზაურობა რაჭა-ლეჩხუმში. ჟურნ.: „განთიადი“, 1915, №2, გვ. 11) და დაწერილებით აღწერა იქაურ ეკლესია-მონასტრებში დაცული ხიბველები. ამ მოგზაურობის შედეგების ერთი ნაწილი – ჭკლიშის მონასტრის ხაკელესიო ნიუთებისა და ხელნაწერების აღწერილობა, შესაბამისი კომენტარებით, 1915-1917 წლებში გამოქვეყნდა ქუთაისური ჟურნალების – „განთიადისა“ და „ცხოვრების“ ფურცლებზე (ამბერი [ა. ხელაია], დას. ნაშრ., ჟარნ.: „განთიადი“, 1915, №№2, 3, 10; ჟურნ.: „ცხოვრება“, 1915, №2-3; 1916 წ., №№1, 4, 5, 9, 10, 14, 15, 17-18; 1917, №1). აგრეთვე საკუთარი წერილების ციკლს – „მოგზაურობა რაჭა-ლეჩხუმში“ ამბერის ფსევდონიმით აწერდა ხელს. პუბლიკაციაში ჭკლიშის ხელნაწერების მიმოხილვა ნეენთვის საინტერესო 1013 წლის ოთხთავით იწყება. ვინაიდან, შემოხსენებული ქუთაისური ჟურნალები დღეისათვის უკვე ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენენ, სრულად ვაქვეყნებთ ოთხთავის ა. ხელაიასეულ ვრცელ აღწერილობას (იხ.: დამატება 1).

¹¹ იქვე, გვ. 30. გიორგი ბოჭორიძემ 1925-1927 წლებში იმოგზაურა რაჭაში (გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, ჟურნ.: „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, ტ. V, 1930, გვ. 163). მისი კვლევის შედეგები თავმოყრილია ნაშრომში „რაჭის ისტორიული ძეგლები“, რომელიც 1930-1935 წლებში სამ ნაწილად გამოქვეყნდა „საქართველოს მუზეუმის მოამბეში“ (გ. ბოჭორიძე, დას. ნაშრ., ჟურნ.: „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, ტ. V, 1930, გვ. 163-220; ტ. VII, 1933, გვ. 203-259; ტ. VIII, 1935, გვ. 289-338). ნეენთვის საინტერესო ხელნაწერი მკვლევარს სოფ. ქვემო ბარის მაცხოვრის ეკლესიაში მოუხილავს: „საკურთხეველში ვნახე ფიცრის მოზრდილი კიდობანი, რომელიც ძველად სავსე ყოფილა ხელნაწერებით; მათგან მხოლოდ ორი წიგნის ნაწილი-და ვიპოვე: ერთი ოთხთავისა (კიდობანში), მეორე სეინაქსარისა (კიდობნის გარეთ); უკანასკნელი მთლად დაშლილი იყო და მისი ფურცლები გაბნეული იყო მთელ იატაკზე (გ. ბოჭორიძე, დას.

ხელნაწერის აღწერილობა სულ ბოლოს 1964 წელს გამოუციათ, ამჯერად – ქუთაისის მუზეუმის ხელნაწერთა ორგომიანი აკადემიური „აღწერილობის“ ფარგლებში¹².

მიუხედავად იმისა, რომ 1964 წლის პუბლიკაციის შესახებ ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ, კიდევ ერთხელ უნდა მივუბრუნდეთ მას. ევს. ნიკოლაძემ ოთხთავისათვის დასმული ქრონიკონი სწბ (233), ა. ხელაიასა და გ. ბოჭორიძისაგან განსხვავებით, XIII მოქცევის მაგიერად, XIV მოქცევის დასაწყისიდან – 1312 წლიდან ათვალია და ხელნაწერი, 1013 წლის ნაცვლად, 1545 წლით დაათარიღა¹³. ეს, რასაკვირველია, შეცდომაა. კოლოფონში იხსენიება ერისთავი გურგენ ბერი, რომელიც ქართული ისტორიოგრაფიისათვის კარგად არის ცნობილი. იგი 1040-იან წლებში მეფე ბაგრატ IV-ის (1027-1072 წწ.) წინააღმდეგ მებრძოლი ხორნაბუჯელი ერისთავის ვაჟს მამაა¹⁴ და XI საუკუნის დასაწყისის მოღვაწედ გვევლინება. შესაბამისად, ქუთ.363 უნდა დათარიღდეს არა 1545, არამედ – 1013 წლით. მართალია, პროფ. თ. პაპუაშვილის თეზისებში ეს საკითხი ვრცლად არ არის წარმოდგენილი, მაგრამ, უეჭველია, რომ მკვლევარი, ა. ხელაიასა და გ. ბოჭორიძის მსგავსად, სწორედ ასე ფიქრობდა და ხელნაწერიც 1013 წლით ამ არგუმენტით აქვს დათარიღებული¹⁵.

მოხსენების მეორე თეზისი მთლიანად ქუთ.363-ის გადაწერის ადგილს ეხება. მკვლევარი ფიქრობს, რომ ოთხთავი გადაწერილია ქართლში, მდინარე კავთურას ხეობაში მდებარე სოფელ ლაერის ღმრთისმშობლის ეკლესიაში (X ს-ის I ნახ.) და მისი სახელწოდებაც – „ლაერის ოთხთავი“ (?) სწორედ აქედან უნდა იყოს

ნაშრ., საქართველოს მუზეუმის მთავრე, ტ. VIII, 1935, გვ. 296-299). ამის შემდეგ ავტორს დაწერილებით აქვს აღწერილი კიდობანში მიკვლეული ოთხთავი, იგივე ქუთ.363 (იხ.: დამატება II). მოგვიანებით, 1994 წელს ლეიან ფრუიძემ გამოაქვეყნა გ. ბოჭორიძის მიერ თაქმიური უმდიდრესი მასალა რაჭა-ლეჩხუმის ისტორიული ძეგლებისა და სიძველეთა შესახებ (გ. ბოჭორიძე, რაჭა-ლეჩხუმის ისტორიული ძეგლები და სიძველეები, თბ., 1994). წიგნის I ნაწილში – „რაჭის ისტორიული ძეგლები“ შეტანილია 1013 წლის ოთხთავის აღწერილობაც (იქვე, გვ. 194-197). პუბლიკაცია სიტყვა-სიტყვით მისდევს „საქართველოს მუზეუმის მთავრის“ VIII წიგნში გამოქვეყნებულ ტექსტს და დიდად მნიშვნელოვანი არ არის ჩვენთვის. სამაგიეროდ, ქუთ.363-ის კოდიკოლოგიისათვის საინტერესოა ამავე წიგნში წარმოდგენილი დიდი ძალი დოკუმენტაცია გ. ბოჭორიძის მიერ სხვადასხვა დაწესებულებებისათვის ისტორიული სიძველეების ჩაბარების შესახებ. ამ საბუთებს შორის არის „სია რაჭის ხელნაწერი წიგნებისა“, რომელიც, თავის მხრივ, რამდენიმე ოქმისაგან (№№ 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13 და 15) შედგება. ოქმები 1935 წლის 25-31 ივლისით არის დათარიღებული (გამონაკლისია № 15 ოქმი, რომელიც აგვისტოს თვით თარიღდება) (იქვე, გვ. 343-347). „სიაში“ 45-ე ნომრით აღნიშნულია ქვემო ბარის საბუკეს ეკლესიიდან ჩამოტანილი წიგნი – „ოთხთავიდან დარჩენილი ღუკას სახარება, ხუცუროდ ნაწერი ეტრატხე, მრავალ ფურცელნაკლები (თვით ღუკას სახარებასაც აკლია)“ (იქვე, გვ. 346). უეჭველია, რომ აქ ჩვენთვის საინტერესო 1013 წლის ოთხთავი უნდა იგულისხმებოდეს. „სიის“ ბოლოს მითითებულია – „ჩაეაბარე: გ[იორგი] ბოჭორიძე, ჩაეიბარე: [ქუთაისის საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმის დირექტორი] ტ[რიფონ] ჯაფარიძე, ჩაბარებას დაეწარით: [მუზეუმის ზედამხედველი] ნიკოლაძე ევსევი; ჯაფარიძე სინაიდა“ (იქვე, გვ. 347). ამრიგად, ირკვევა, რომ 1013 წლის ოთხთავი ქვემო ბარის მაცხოვრის ეკლესიიდან გ. ბოჭორიძეს გაუტანია და 1925 წლის ივლის-აგვისტოში ქუთაისის საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმისათვის ჩაუბარებია, როგორც ჩანს, ამიტომაც არის, რომ გ. ბოჭორიძის 1935 წლის პუბლიკაციაში ხელნაწერი აღნიშნულია, როგორც – ქ. 2136, ე. ი. ქუთაისის მუზეუმის კუთვნილება, საინვენტარიზაციო ნომრით – 2136 (გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული..., საქართველოს მუზეუმის მთავრე, ტ. VIII, 1935, გვ. 294; გ. ბოჭორიძე, რაჭა-ლეჩხუმის..., გვ. 194).

¹² თ. პაპუაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 30.

¹³ ხელნაწერთა აღწერილობა..., გვ. 74-76.

¹⁴ [=] ἰ-ἀδὲ ἐπὶ ἰδὲ Ἀδὸς ἐ, ὁ. II, Ἀδὸς ἐ ἂ IV-X ἀἀἀ, Ὁά., 1988, გვ. 274-275.

¹⁵ თ. პაპუაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 30.

წარმომდგარი¹⁶.

მესამე თეზისში დახასიათებულია ოთხთავის ანდერძი. მისი ტექსტი, პროფ. თ. პაპუაშვილის თანახმად, ხელნაწერის გადამწერს – ათანასე წიგნაურს(sic) ეკუთვნის და ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველი მონაკვეთი თეოლოგიური ხასიათის უსათაურო თხზულებას უჭირავს, რომელიც XI საუკუნის ქართული მწერლობის ორიგინალურ და საინტერესო ნაწარმოებს წარმოადგენს. რაც შეეხება ანდერძის მეორე ნაწილს, იქ მოთხრობილია ოთხთავის გადაწერის ადგილისა და დროის, მისი გადამწერისა და შემმოსველის შესახებ. იქვეა ნახსენები ხელნაწერის მომგებელიც – ერისთავ გურგენ ბერის დედა ლატავრი(sic).

ბოლო, მეოთხე თეზისში პროფ. თ. პაპუაშვილი ოთხთავის ანდერძის სამეცნიერო ღირებულებაზე საუბრობს. მკვლევრის აზრით, კოლოფონი XI საუკუნის საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი წყაროა. მისი ცნობები ფასდაუდებელია ხორნაბუჯის ერისთავთა საგვარეულოსა (გურგენ ბერი, ვახე) და ჭერემის საეპისკოპოსოს (არსენ ჭერემელი) ისტორიისათვის, სოციალური ურთიერთობების კვლევისა („მამულობით მამასახლისი“) და სამონასტრო ყოფის შესწავლისათვის (ჭერმინი „სალოდებელი“ და სხვ.). ანდერძში კარგად არის ასახული ის პოლიტიკური სიტუაცია, რომელიც XI საუკუნის დასაწყისში, მეფე ბაგრატ III-ის (975-1014 წწ.) მიერ 1008-1010 წლებში კახეთ-ქვერეთის შემოერთების შემდეგ შეიქმნა საქართველოში.

ამრიგად, საკუთარ მოხსენებაში პროფ. თ. პაპუაშვილმა ერთი მხრივ – შეაჯამა ქუთ363-ის სამეცნიერო კვლევის ერთი ეტაპი, მეორე მხრივ კი – გამოთქვა მთელი რიგი საგულისხმო მოსაზრებებისა, რომლებიც, გარკვეულწილად, მისაღებია ჩვენთვის¹⁷. მიუხედავად ამისა, მაინც საჭიროდ ჩაეთვალოთ ხელნაწერთან დაკავშირებული ერთი კონკრეტული პრობლემის გამოყოფა და განსხვავებული სახით გააზრება. მხედველობაში გვაქვს 1013 წლის ოთხთავის გადაწერის ადგილი¹⁸.

¹⁶ თეზისების პუბლიკაციაში ვკითხულობთ: „ლაურის ოთხთავი წარმოადგენდა სოფელ ლაურის ღმრთისმშობლის ეკლესიის ეკუთვნილებას და აქედან უნდა მიეღო მას თავისი სახელწოდება“ (თ. პაპუაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 30). ამ ნაწევრის სიტყვა-სიტყვით გაგების შემთხვევაში უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ავტორი საუბრობს არა ქუთ363-ის გადაწერის ადგილზე, არამედ – იმაზე, თუ რომელ სავანეს ეკუთვნოდა ხელნაწერი ან სად ინახებოდა ის დროის რომელიმე მონაკვეთში. თავდაპირველად ასეც ვფიქრობდით, მაგრამ შემდგომ მკვლევარმა განგვიმარტა, რომ აქ მას ოთხთავის, სწორედ რომ, გადაწერის ადგილი აქონდა მხედველობაში.

¹⁷ აღსანიშნავია, რომ მკვლევარი კვლავაც აგრძელებს ოთხთავისა და მისი ანდერძის სამეცნიერო შესწავლას.

¹⁸ ამ საკითხს პირველად ა. ხელაია შეეხო. მისი აზრით, მინაწერში ნახსენები ხორნაბუჯელი ერისთავის ვახე მეღვსელის ზედწოდება წარმომდგარი უნდა ყოფილიყო ქართლში, მდ. თეძამის ხეობაში მდებარე სოფლის – მეღვსის სახელწოდებიდან (ამბერი, [ა. ხელაია], დასახ. ნაშრ., კურნ.: „ცხოვრება“, 1916 წ., № 17-18). „ამავე თეძამის ხეობაში, – აგრძელებდა მკვლევარი – იმ ადგილას, სადაც მდინარე თეძამი უერთდება მტკვარს, ვახუშტის ჩვენებით, იყო ღვთის მშობლის მონასტერი „კეთილ შენი“ ტაძრით... მონასტერი დაუარსებია ვახტანგ გორგასანს და ცნობილი ყოფილა მეტეხის სახელწოდებით... შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ჩვენი ოთხთავის მინაწერის ღვთის მშობლის ღაერა – მეტეხის მონასტერია, სადაც ვახუშტის თქმით, იჯდა არქიმანდრიტი. ამას რამდენათმე ადასტურებს ისიც, რომ, როგორც მოგვითხრობს როსტომ მეფისგან ჯავახიშვილისათვის მიცემული სიგელი, მეფე თეიმურაზს... დივანბეგი როინ ჯავახიშვილი დაუტყვევებია და ხორნაბუჯის ციხეში ჩაეგდო. როსტომ მეფეს – კი გაუთავისუფლებია ჯავახიშვილი და დაუბრუნებია მისთვის მისი საგვარეულო ადგილი, თეძამის გაღმა-გამოღმა მონასტრითურთ... ეს გვაფიქრებინებს, რომ თეძამის ხეობა და მეტეხის მონასტერი ძველათგანვე ეკუთვნოდა ხორნაბუჯის ერისთავებს. ის გარემოება, რომ მონასტერი მინაწერში მოხსენიებულია ღაერათ, არ ეწინააღმდეგება ამ მოსაზრებას, რათგან[ა]ც საქართველოში მონასტრების ღაერათ წოდება არა იშვიათი იყო. მაგალითად, ისტორიულ საბუთებში ღაერათ იწოდებოდნენ მონასტრები: შატბერდი..., ოპიხა..., ნეიცი..., შიომღვიმე... და სხვ.“ (იქვე, გვ. 31). ჩვენ საყურადღებოდ გვჩვენებს მსჯელობა ხორნაბუჯელ ერისთავთა ქართლის მეღვსიდან წარმომავლობის შესახებ. საესებით მისაღებია 1013 წლის

პროფ. თ. პაპუაშვილი იმეორებს ა. ხელაიას მიერ 1917 წელს ჯერ – გამოთქმულ, შემდეგ კი – იქვე უარყოფილ მოსაზრებას¹⁹ და ოთხთავის გადაწერის ადგილად ქართლში, კავთურას ხეობაში მდებარე ლაერის ღმრთისმშობლის ეკლესიას (X ს. I ნახ.) მიიხსენებს. მკვლევრის მოხსენების თეზისებში ანდერძის შესაბამისი ადგილის მისეული წაკითხვა მოტანილი არ არის. მიუხედავად ამისა, იმავე თეზისებზე დაყრდნობით, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ავტორს კოლოფონში ნახსენები სიტყვა „ლაერა“ კონკრეტულ ტოპონიმად ესმის, სიტყვა „სალოდებელს“ კი – სასაფლაოს, საგოდებლის მნიშვნელობით განიხილავს²⁰. ანდერძის ამგვარი გააზრება მხოლოდ იმ შემთხვევაშია შესაძლებელი, თუკი ტექსტში მძიმეს სიტყვა „ლაერის“ შემდეგ დავსვამთ და კოლოფონსაც ასეთი სახით წავიკითხავთ: „დაიწერეს წმიდანი ესე სახარებანი ლაერასა, წმიდისა ღმრთისმშობელისასა სალოდებელს“. ვინაიდან აქ სხვაგვარი დაშვება გამორიცხებულია, ვფიქრობთ, რომ პროფ. თ. პაპუაშვილი ნაწევრებს სწორედ ამგვარად უნდა კითხულობდეს²¹.

ჩვენ, ჩვენის მხრივ, მართებულად არ მიგვაჩნია კოლოფონის ასეთი სახით წაკითხვა. ჯერ ერთი, ტექსტის ამგვარი წაკითხვიდან გამომდინარეობს, რომ ოთხთავი ადგილ „ლაერაში“ მოქმედ რაიმე სახის სავანეში, კონკრეტულად კი – მის საგოდებელზე ანუ სასაფლაოზე გადაუწერიათ. თეორიულად სავსებით დასაშვებია, რომ რომელიმე ეკლესიასა თუ მონასტერს საკუთარი საგოდებელიც აქონოდა. მაგრამ მსჯელობა ხელნაწერის მაინცადამაინც სასაფლაოზე გადაწერის შესახებ, რბილად რომ ვთქვათ, ნაკლებდამაჯერებელია. აზრობრივად აუხსნელია ის გარემოებაც, რომ გადამწერი, ქართული სამწიგნობრო ტრადიციის საპირისპიროდ, მხოლოდ გაკვრით იხსენიებს თავად სავანეს, მისი კუთვნილი სასაფლაო კი ვრცლად – „წმიდა ღმრთისმშობლის“ სახელობით აქვს მოხსენიებული.

ანდერძის ამგვარ წაკითხვას ეწინააღმდეგება ძველი ქართული ენის ნორმებიც.

ოთხთავის ანდერძში დადასტურებული სიტყვის – „ლაერის“ მონასტრად გააზრებაც. მაგრამ, რაიმე მყარ საფუძველს მოკლებული გვეჩვენებს მოსაზრება, თითქოს მეტეხის მონასტერი ძველთაგანვე ხორნაბუჯელი ერისთავების საკუთრება იყო. მეტიც, რომც დაეუშვათ, რომ XI საუკუნის დასაწყისში თეძამის ხეობა მართლაც ხორნაბუჯელებს ეკუთვნოდათ, მაინც არაკითარი საბუთი არ მოგვეპოვება იმისათვის, რომ ოთხთავის ანდერძში ნახსენები ღმრთისმშობლის ლაერა თეძამის ხეობის სავანეებიდან მაინცა და მაინც მეტეხის მონასტერთან გაეიგივოთ. საგულისხმოა, რომ ა. ხელაია კრიტიკულად განიხილავდა ხელნაწერის გადაწერის ადგილის ლოკალიზაციის კიდევ ერთ შესაძლო ვარიანტს: „მართალია, ვახუშტი „წინარეხის აღმოსავლეთით და გომი-ჯურის ზეით“ უხევენს მონასტერს, ლაერას სახელწოდებით, სადაც ყოფილა ეკლესია გუმბათიანი... მარა არსაიდან ნანს, რომ ეს მონასტერი ყოფილიყო ის ადგილი, სადაც გადიწერა ჩვენი ოთხთავი“ (ამბერი, [ა. ხელაია], დას. ნაშრ., უკრ.: „ცხოვრება“, 1917, № 1, გვ. 29). ჩვენ ვეთანხმებით მკვლევარს. თუ ანდერძში დადასტურებული სიტყვა – „ლაერა“ მართლაც გულისხმობს მონასტრის ერთ-ერთ ტიპს და არა რომელიმე კონკრეტულ ტოპონიმს, მაშინ ოთხთავის გადაწერის ადგილად თანაბარი წარმატებით შეგვიძლია მივინიოთ როგორც თეძამის ხეობაში მდებარე „ლაერის“ სავანე, ისე – ღმრთისმშობლის სახელობის ნებისმიერი ლაერა მთელს საქართველოში. დაბოლოს, ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს იმის აღნიშვნაც, რომ ა. ხელაიას ანდერძში ნახსენები სიტყვა – „სალოდებელი“ ესმოდა არა როგორც კონკრეტული ტოპონიმი ანუ საკუთარი სახელი, არამედ – როგორც საზოგადო სახელის – სასაფლაოს ძველი შესატყვისი: „სალოდებელათ, ანუ საგოდებელათ ძველათ იწოდებოდა სასაფლაო. წმ. მოწამე აბოს ცხოვრებიდან უკვე ვიცით, რო ქალაქ თფილისშიაც სასაფლაოს სალოდებელი ერქვა... ხსენებული ღმრთისმშობლის ლაერასაც, როგორც [ხორნაბუჯელთა – თ.ჯ.] საგვარეულო სამარხ ადგილს, ქონდა მითვისებული სახელი სალოდებელისა“ (იქვე, გვ. 30).

¹⁹ იქვე, გვ. 29.

²⁰ თ. პაპუაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 30-31.

²¹ თეზისებში ლაკონურად წარმოდგენილი აზრის ჩვენეული ინტერპრეტაციის მართებულობა მკვლევარმა პირად საუბარშიც დაგვიდასტურა.

თუკი მიიმეს სიტყვა „ღაერის“ შემდეგ დავსვამთ, მომდევნო წინადადებას პრეპოზიციური წყობით მივიღებთ – „წმიდისა ღმრთისმშობელისასა სალოდებელს“. ე.ი. მსახდერელი სიტყვები – „წმიდისა ღმრთისმშობელისასა“ სახდერული – „სალოდებელის“ წინ მოექცევა. პრეპოზიცია ანუ პირდაპირი წყობა კი, პოსტპოზიციისაგან ანუ შებრუნებული წყობისაგან განსხვავებით, იშვიათად გვხვდება ძველ ქართულში. მით უფრო, თუკი მსახდერელი, განსახილავი ტექსტის მსგავსად, ნათესაობით ბრუნვაშია დასმული²².

დაეუშვათ და 1013 წლის ანდერძში სწორედ ეს იშვიათი წყობა გვაქვს. ტექსტის ამგვარად წაკითხვა მაინც შეუძლებელია. იმავე ძველი ქართული ენის ნორმების თანახმად, თუ მსახდერელი მიცემით, ნათესაობით ან მოქმედებით ბრუნვაში განვრცობილია ა ხმოვნით, მაშინ სახდერულიც აუცილებლად განვრცობილი უნდა იყოს იმავე ხმოვნით²³. ანუ კოლოფონის ფრაგმენტი ასეთი სახით უნდა გვექონდეს მოცემული – „დაიწერნეს წმიდანი ესე სახარებანი ღაერასა, წმიდისა ღმრთისმშობელისასა სალოდებელსა“, რაც ტექსტში არ დასტურდება. საპირისპიროდ ამისა, ვხედავთ, რომ სავრცობი ა ერთვის არა სიტყვა „სალოდებელს“, არამედ – „ღაერას“. ეს კი იმით უნდა აიხსნას, რომ საკუთარი სახელები, საზოგადო სახელებისაგან განსხვავებით, არ ირთავენ ა სავრცობს²⁴. ე.ი. საკუთარი სახელი ყოფილა არა „ღაერა“, არამედ – „სალოდებელი“ და სიტყვებიც – „წმიდისა ღმრთისმშობელისასა“ განსახდერავენ არა ამ უკანასკნელს, არამედ – საზოგადო სახელ „ღაერას“.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, მიიმე უნდა დავსვათ არა სიტყვა „ღაერის“ შემდეგ, არამედ – სიტყვა „სალოდებელის“ წინ და ტექსტიც ასეთი სახით უნდა წავიკითხოთ: „დაიწერნეს წმიდანი ესე სახარებანი ღაერასა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა, სალოდებელს“²⁵. შესაბამისად, ვაზუსტებთ სიტყვების – „ღაერისა“ და „სალოდებელის“ მნიშვნელობასაც. პირველი საზოგადო სახელად გვევლინება და მონასტერს აღნიშნავს, მეორე კი – საკუთარი სახელია და კონკრეტულ ტოპონიმს წარმოადგენს.

ამრიგად, თუ სვენი დაკვირვება სწორია, გამოდის, რომ 1013 წლის ოთხთავი კალიგრაფ ათანასე წიბნაურს²⁶ გადაუწერია არა კავთურას ხეობაში მდებარე ღაერის ღმრთისმშობლის ეკლესიის სასაფლაოზე, არამედ – სალოდებლის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ღაერაში ანუ მონასტერში. საბუნდოვანოდ, ტოპონიმი „სალოდებელი“ ქართული ისტორიოგრაფიისათვის კარგად არის ცნობილი. იგი VIII-XIV საუკუნეების ქართულ და არაბულ წყაროებში საგოდებელ-სალოდებელ-სოდებელ-სახიუდაბელის ფორმით იხსენიება და ძველი თბილისის ერთ-ერთ, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე უბანს, დაახლოებით, მოგვიანო ხანის

²² ზ. სარჯველაძე, ძველი ქართული ენა, თბ., 1997, გვ. 39.

²³ იქვე, გვ. 40-41.

²⁴ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1977, გვ. 32.

²⁵ საზგასმით აღვნიშნავთ, რომ კოლოფონის სვენიული წაკითხვა სრულად აკმაყოფილებს ძველი ქართული ენის ზემოთ მოხმობილ ნორმათა ყველა მოთხოვნას.

²⁶ კოლოფონის ა. ხელაიასეულ (ამბერი [ა. ხელაია], დას. ნაშრ., უერნ.: „ცხოვრება“, 1916, № 17-18, გვ. 30) და გ. ბოჭორიძისეულ (გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული... საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. VIII, 1935, გვ. 297) პუბლიკაციებში ათანასეს გვარი წარმოდგენილია „წიბნაური“-ს ფორმით. რაც შეეხება ხელნაწერის აკადემიურ აღწერილობას, იქ ათანასე „წიბნაურ“-ად არის მოხსენიებული (ხელნაწერთა აღწერილობა... გვ. 75). სამწუხაროდ, სვენი ეურ მოვახერხეთ ქეთ. 363-ის ვერც აღვიღებთ მოხილვა და ვერც მისი ფოტოპირის მოპოვება. ამიტომ, უპირატესობა ოთხთავის აკადემიურ აღწერილობას მივეცით და გადაწერის გვარიც „წიბნაური“-ს ფორმით მოვიტანეთ სვენი გამოკვლევაში.

ისან-მეტეხ-ავლაბრის ტერიტორიას აღნიშნავს²⁷.

ქუთ.363-ის ანდერძის ამგვარი გააზრების შემდეგ, პირველ რიგში, გასარკვევია, ძველი თბილისის თუ რომელი სავანე იგულისხმება საღვთისმშობლის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ღაერაში.

სპეციალური ლიტერატურა ქალაქის მარცხენა სანაპიროზე ღმრთისმშობლის სახელობის ორად-ორ სავანეს – დიდუბისა და მეტეხის ტაძრებს იცნობს²⁸. მათგან

²⁷ მ. ლორთქიფანიძე, ძველი თბილისის ისტორიული გეოგრაფიიდან (სოფლებილი). კრ.: „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 159-165; თ. ცქიტიშვილი, ძველი თბილისის ისტორიიდან (ისნის საკითხისათვის). საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების „მოამბე“, 1963, №6, გვ. 142-160; თ. ბერიძე, ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია, თბ., 1977, გვ. 123-146; თბილისის ისტორია, ტ. I, თბილისი უძველესი დროიდან XVIII საუკუნის ბოლომდე, თბ., 1990, გვ. 71-74, 122. საგულისხმოა, რომ VIII საუკუნის ქართველი აგიოგრაფოსის იოანე საბანისძის მიერ თბილისის ტერიტორიაზე მითითებული „საგოდებელი“ და 1013 წლის ოთხთაყის „საღვთისმშობელი“ ერთი და იგივე ადგილი მკონია აკად. კორნელი კეკელიძესაც. წმ. აბო თბილელის „მარტვილობის“ გეოგრაფიაზე საუბრისას დიდი მეცნიერი აღნიშნავდა, რომ „ეს „საგოდებელი“ ან „საღვთისმშობელი“ უნდა იგულისხმებოდეს 1013 წლის ერთს ხელნაწერში (ქუთაისის მუხეუმ. №363), რომელსაც დართული აქვს (გვ. 40-44) შემდეგი ანდერძი: „ღირს ვიქმენ: გლახაკი: ღატაური: დედა: გურგენ ბერი: ერისთვისა: მოგებად: და დაწერად: წმიდათა ამათ: ოთხთაყთა: საღვთისმშობელად: და საღვთისმშობელად: სულსა წმინდა: და სულსა: ვანე: მელესელსა: და ყოველთა: თუისთა: წუენთა: გარდაცვალებულთა თუის: და დღეგრძელობისათვის: შვილისა და მეფისა წმინდა: გურგენ ბერი: ერისთვისა: და ძმათა მათთა: და ყოველთა: შვილთა: წმინდათვისა: აწ მღვდელნი უფლისანი: და მწიგნო ქრისტესნი: და თქვენ მორწმუნენო: და ნათელდებულნი: წმიდათა მოციქულთა: და მახარებელთანი: რომელნი აღმოიკითხვიდეთ: და ამსახურებდეთ: სულსა წმიდისა მიერ მოწავებულთა: და წმიდათა მახარებელთა მიერ თქემულთა: ამათ: წმიდათა ოთხთაყთა: ღოცებასა წმიდასა თქვენსა მოგუიკხენით. მე: და შვილნი წმინდა: რათა წუენ: და თქვენ ყოველნი: ღირს გვეყნეს: ქრისტემან: სასუფუველსა: მისსა: აწ და საუკუნესა: ამინ: ხოლო დაიწერეს: წმიდანი ესე სახარებანი: ღაერასა: წმიდისა ღმრთისმშობლისასა: საღვთისმშობელსა: ქელითა: წმინდა (კოდელისა და უნარწევს: ყოველთა მღვდელთასა: ათანასე: წიგნაურისათა: რომელი: ძმა: ვეყვოდე: სულდიდებულსა: არსენი: ჰერამელსა: და ვიყავ: მამულობით: მამასახლისად: წინაშე: წმიდისა: ღმრთისმშობელისა: გვედრები: ყოველთა: აღმსარებელთა: სამებისა წმიდისათა: ღოცვა ყავთ: კოდელთა: გაწიფრდილისა: ათანასე: უცბად: მწერლისა: და შემოსულისათვის და თქვენცა: ღმერთმან: მოგმადღენ: სასიძველი: შრომათა თქვენთა: უკუნითი უკუნისამდე: ამინ: ოდეს განსრულდეს: წმიდანი ესე სახარებანი: ქრისტიანი იყო ს. ღ. გ.“ (აღრიხდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ტფ., 1935, გვ. 29-30).

²⁸ თ. ბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 225-226. ერთადერთი გამოჩენილია თეიმურაზ ბერიძის მონოგრაფია „ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია“, სადაც ავლაბრის ქართულ ეკლესიებზე საუბრისას აღნიშნულია, რომ დარეჯან დედოფლის კარის ეკლესიის მახლობლად, იდგა წმ. მარიამის ქართული ეკლესია. მისი აგების თარიღი არაა ცნობილი. ეს ეკლესია მეორედ იონა მიტროპოლიტს უკუერთებია (იქვე, გვ. 145). მეკლესიარი ამ მისაზრების გამოთქმისას მოლიანად ეყრდნობოდა ეგნატე ოსელიანის მიერ 1837 წელს შედგენილ ნაშრომს „მონასტრები და ეკლესიები ტფილისისა და მის მიდამოებში“, რომელიც 1923 წელს ლეონ მელიქსეთ-ბეგს გამოუქვეყნებია (ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მასალები ტფილისისა და „სომხეთის“ სიძველეთა ისტორიისათვის. კრ.: „წიგნი მეცნიერება“, I, 1923, გვ. 81-96). წყნ პირადად გავეცანით პუბლიკაციას. აღმოჩნდა, რომ თხზულებაში საუბარია არა წმიდა მარიამის, არამედ – წმიდა მარინეს ეკლესიის შესახებ: „ავლაბარშივე არის ეკლესია წმინდისა ქალწულმოწამისა მარინას სახელსა ზედა, 17 დღესა ზედა ივლისის თთვისასა, უგუმბათო ხიონურად, ქვით-კირით, აღქმუნიებული საბერძნეთით მოსრულთა მღვდელმონაზონთაგან. და არა სადა სწანს დრო აღმუნიებისა მისისა. და წელსა წყა-სა (1812-სა) მაღალ ედუსამღვდელთაგან მიტროპოლიტმან ექსარხოსმან საქართველო[ქსამან იონამ მეორედ კუროთხევითა მისისთა შესცუალა იგი ეკლესიად მირქმისა 2 დღესა ზედა თებერურის თთვისასა. ამას ეკლესიასა შინა არის ერთი მღვდელი“ (იქვე, გვ. 86). ასე, რომ თ. ბერიძის წიგნში კორექტურული შეცდომა უნდა გვექონდეს. მით უფრო, რომ ავტორი, იმავე წიგნში, ოდონდ სხვა ადგილას, ასახელებს ავლაბრის არა წმ. მარიამის, არამედ – სწორედ წმ. მარინეს ეკლესიას (თ. ბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 255-256).

ამთავითვე უნდა გამოირიცხოს დიდუბის ღმრთისმშობლის ეკლესია. როგორც ცნობილია, დიდუბე არათუ XI საუკუნის დასაწყისში არ ექცეოდა საკუთრივ თბილისის სახლებში, არამედ XII-XIII საუკუნეებშიც კი ქალაქისპირა აგარას წარმოადგენდა. იგი ქალაქის შემადგენლობაში მხოლოდ XIX საუკუნეში შევიდა და გეოგრაფიულად მაშინაც არ ფარავდა საღვთისმშობლის-ისან-მეტეხ-ავლაბრის ტერიტორიას²⁹. შესაბამისად, საღვთისმშობლის ღმრთისმშობლის ღაერა და დიდუბის ღმრთისმშობლის ეკლესია სხვადასხვა საფანეები უნდა იყოს.

სამაგიეროდ, ერთობ საყურადღებოდ გვეჩვენება მეტეხის ღმრთისმშობლის მონასტერი. ჩვენ ვითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ადრეული პერიოდის საღვთისმშობლის ეკლესიის სრულად ფარავს გვიანდელ მეტეხს³⁰ და ვვარაუდობთ, რომ 1013 წლის ოთხთავის – საღვთისმშობლის ღაერა და მოგვიანო პერიოდის – მეტეხის მონასტერი ერთი და იმავე საფანეს წარმოადგენდა. ჩვენი მოსაზრების სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს ისიც, რომ მეტეხის მარცხენა სანაპიროს თბილისში არც XI საუკუნემდე და არც შემდგომ, მეტეხის გარდა ღმრთისმშობლის სახელობის არც ერთი სხვა მონასტერი არ დასტურდება³¹. ასე, რომ რაიმე სხვა დაშვება, ამ მხრივ, პრაქტიკულად, გამორიცხულია.

ჩვენი ვარაუდისათვის ძალზე საინტერესო მასალას გვაწვდის თავად მეტეხის ტაძრის ხუროთმოძღვრება. ძველი და მისი ისტორია საფუძვლიანად არის შესწავლილი ხელოვნებათმცოდნეების – ვახტანგ ბერიძის, რუსუდან მეფისაშვილის, ლევან რჩეულიშვილისა და რენე შმერლინგის მიერ. მათი 1969 წელს გამოცემული ნაშრომის – „თბილისის მეტეხის ტაძრის“ დასკვნით ნაწილში ვკითხულობთ: „თუმცა ტრადიციის თანახმად მეტეხის ტაძარი თბილისის ერთერთ უძველეს ძეგლად ითვლება, წერილობით წყაროებში საამისო საბუთები არ მოიძებნება. ქართულ მატრიანეებს არ შემოუნახავთ ცნობა არც ვახტანგ გორგასლის მიერ ტაძრის აგების, არც ამ ტაძარში ვარსკენ პიტიასშის წამებული მეუღლის შუშანიკის დაკრძალვის შესახებ. ასევე, მატრიანეები და საბუთები არ აღნიშნავენ ისნის სამეფო სასახლის არსებობას V ან მომდევნო საუკუნეებში. მართო ეს გარემოება მაინც არ კმარა იმისათვის, რომ საბოლოოდ უარყოთ მეტეხის ადგილას რაიმე ადრინდელ ნაგებობათა არსებობა და სრულიად უგულვებელყოთ მტკიცედ შემუშავებული ტრადიცია. საბოლოო დასკვნისათვის ახალი ცნობები იქნება საჭირო. საკუთრივ მეტეხი (უფრო ზუსტად – მეტეხნი, მეტეხთა ღვთისმშობელი) მატრიანეებში XII საუკუნის ამბებთან დაკავშირებით ჩნდება. თამარ მეფის დროს კი ამ ადგილას უკვე ნამდვილად არსებობს რაღაც ტაძარი, რომელშიაც თამარი ღოცულობს; არსებობს სამეფო სასახლეც (თამარის მეორე ისტორიკოსი ბასილი). 1235 წელს, მონღოლთა შემოსევის დროს, თბილისის ციხისთავმა გადაწვა ისანი. მაშინ დაიღუპა სასახლეცა და ტაძარიც. 1247-1251 წლებს შუა სასახლე უკვე აღდგენილია, ტაძარი კი – დღევანდელი მეტეხი – მეფე დიმიტრი თავდადებულმა ააშენა თავიდან 1278-1289 წლებს შორის“³². ე.ი. მიუხედავად იმისა, რომ მკვლევრებმა ჩვენამდე მოღწეული ტაძრის არქიტექტურა 1278-1289 წლებით დაათარიღეს, მაინც ვარაუდობდნენ, რომ XIII საუკუნის მიწურულს აგებული ეკლესია უფრო ადრინდელი ტაძრის ადგილას უნდა ყოფილიყო აღმართული.

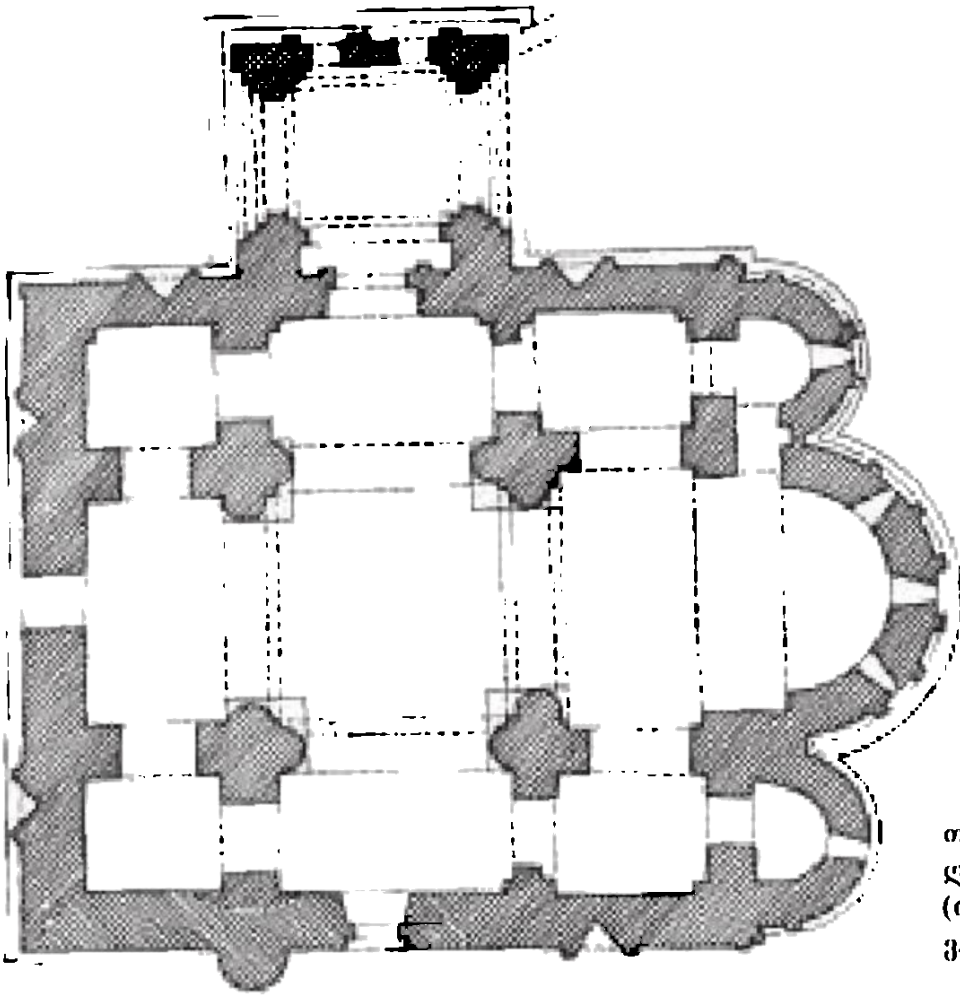
ეს მოსაზრება მოგვიანებით, 1990 წელს, აკადემიური ნაშრომის „თბილისის

²⁹ თ. ბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 123-146, 220-255.

³⁰ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ.; თ. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ.; თ. ბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 123-129; თბილისის ისტორია..., გვ. 71-74, 124.

³¹ თ. ბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 123-257.

³² ე. ბერიძე, რ. მეფისაშვილი, ლ. რჩეულიშვილი, რ. შმერლინგი, თბილისის მეტეხის ტაძარი, თბ., 1969, გვ. 89.

თბილისი. „მეტეხთა“
 ღმრთისმშობლის ტაძარი. გეგმა
 (რ. მეფისაშვილისა და
 ვ. ცინცაძის მიხედვით)

ისტორიის“ I ტომში კვლავ გაიმეორა აკად. ვახტანგ ბერიძემ: „თვით მეტეხის ახლანდელი ეკლესია, XIII საუკუნის დასასრულისა, აშკარად ძველი, მანამდე არსებული, ეკლესიის გეგმას (მხოლოდ გეგმას!) იმეორებს: მას ოთხი გუმბათქვეშა ბოძი აქვს, რაც XI საუკუნის შემდეგ აღარ გვხვდება. მაგრამ აქ სხვა – ჯერ კიდევ უპასუხოდ დარჩენილი საკითხი ისმის: თბილისის გათავისუფლებამდე როდის შეიძლებოდა აქ შექმნილიყო ისეთი პირობები, რომ ქართველებს შეძლებოდათ ამოდენა ეკლესიის აგება?“³³

ვფიქრობთ, რომ ქუთ.363-ის ანდერძი, გარკვეულწილად, პასუხობს დიდი მეცნიერის კითხვას. როგორც ჩანს, 1013 წელს, არაბი ამირების მმართველობის ეპოქაში, თბილისის ქართული, ქრისტიანული თემი მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მართლაც ფლობდა საკუთარ საეანეს – საღვთისმშობლის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ლავრას და ის ადრინდელი ტაძარიც, რომლის გეგმასაც XIII საუკუნის ბოლოს მეტეხის ღმრთისმშობელი დაამყარეს, სწორედ ამ მონასტრის თავი ეკლესია უნდა ყოფილიყო.

სამწუხაროდ, 1013 წლის კოლოფონი არ გვაწვდის რაიმე კონკრეტულ ცნობებს საღვთისმშობლის მონასტრის დაარსებისა თუ მისი მთავარი ტაძრის აგების შესახებ. სამაგიეროდ, გვაუწყებს, რომ ოთხთავის გადამწერი ათანასე წიბნაური მონასტრის „მამულობით მამასახლისი“ ყოფილა. ეს კი იმას გულისხმობს, რომ საღვთისმშობლის ლავრა 1013 წელსე გაცილებით ადრეც მოქმედებდა და მის წინამძღვარ-მამასახლისებად, ტრადიციულად, წიბნაურთა საგვარეულოს წარმომადგენლები ითვლებოდნენ. ამრიგად, საღვთისმშობლის მონასტრის დაფუძნების ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი, უკიდურეს შემთხვევაში, X საუკუნის მიწურულით მაინც უნდა

³³ თბილისის ისტორია..., გვ. 147.

განისაზღვროს.

რაც შეეხება ლავრის დაარსების ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს. აქ პირველ რიგში, გასათვალისწინებელია დაახლოებით 789-790 წლებში შედგენილი წმ. აბო თბილელის „მარტვილობა“³⁴. თხზულების ავტორი – იოანე საბანისძე, რომელიც შესანიშნავად იცნობდა თბილისის მიდამოებს, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მხოლოდ „საგოდებელსა“ (სასაფლაოს) და „სადილეგოს“ (საპრობილეს) ასახელებს³⁵. თეორიულად საესებით დასაშვებია, რომ ტექსტში ნახსენებ სასაფლაოზე მცირე ეკლესიის არსებობაც ვივარაუდოთ, მაგრამ ძნელი წარმოსადგენია იქ მთელი მონასტერი ყოფილიყო დაფუძნებული და იოანე საბანისძეს ეს გაკერით მაინც არ აღეჩინა. აქედან გამომდინარე, საღვთისმეტყველის ლავრის დაარსების ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვრად დაახლოებით VIII საუკუნის 80-90-იანი წლები უნდა მივიჩნიოთ.

ამრიგად, თითქოს ყველაფერი ნათელია და საღვთისმეტყველის ლავრის დაფუძნებაც უმტკივნეულოდ შეიძლება განისაზღვროს IX-X საუკუნეებით. თუმცა, ეს – ერთი შეხედვით. სინამდვილეში, ასეთი მოსაზრების გამოთქმას ძალზე ართულებს შესაბამისი პერიოდის ისტორიული ვითარება. როგორც ცნობილია, VIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან მოყოლებული, ვიდრე 1123 წლამდე თბილისი, მასთან ერთად კი – საღვთისმეტყველიც, არაბული ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ერთეულის – თბილისის საამიროს შემადგენელი ნაწილი იყო და არაბ მოხელეს – ამირას ემორჩილებოდა. ამ უკანასკნელის რეზიდენცია თბილისში მდებარეობდა და, ამიტომ, ქალაქის მოსახლეობის უმრავლესობასაც მაჰმადიანები შეადგენდნენ. მეტიც, საამიროში უმადლესი ხელისუფლება არაბებს ეკუთვნოდა და მმართველობასაც, იმჟამინდელი ქართული სამეფო-სამთავროებისაგან განსხვავებით, ისლამურ სამყაროში დადგენილი წეს-კანონებით ახორციელებდნენ³⁶.

ყოველივე ამის გათვალისწინებით, ლოგიკურად მეორდება აკად. ვ. ბერიძის კითხვა – არსებობდა კი IX-X საუკუნის თბილისში შესაბამისი პირობები იმისათვის, რომ აღვიღოთ ქართულ თემს აქ დიდი ქრისტიანული სავანე დაეარსებინა? ვფიქრობთ, რომ – არსებობდა. ამ მხრივ, უძვირფასეს ცნობებს გვაწვდის უცნობი ავტორის მიერ 853-856 წლებში შედგენილი აგიოგრაფიული ძეგლი – წმ. კონსტანტი-კახას „მარტვილობა“³⁷. თხზულება მოგვითხრობს, რომ 853 წელს არაბმა სარდალმა ბულა თურქმა ქართველი დიდებული კონსტანტი-კახა ტყვედ ჩაიგდო და თბილისს გაგზავნა. „და ვიდრე პერობილ-და იყო მოწამს ქრისტესი ტფილი[ს] შინა, მიწერა წიგნები ყოველთა მიმართ მეუდაბნოეთა ქალაქისათა და მამასახლისთა მონასტრისათა“³⁸. ამრიგად, სინქრონულ აგიოგრაფიულ თხზულებაზე დაყრდნობით, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ 853 წლისათვის თბილისში უკვე მოქმედებდა სულ მცირე ორი მონასტერი მაინც, რომელთაც საკუთარ წინამძღვარ-მამასახლისები განაგებდნენ.

ასეთი დასკვნის შემდეგ ახლა სხვა კითხვა ისმის – წმ. კონსტანტი-კახას „მარტვილობაში“ ნახსენებ მონასტრებს შორის ხომ არ იგულისხმება საღვთისმეტყველის

³⁴ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. V, დასაბუჯდად მოამზადეს, გამოკვლევა, ბიბლიოგრაფია, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთეს ენრიკო გაბიძაშვილმა და მიხეილ ქაეთარიამ, თბ., 1989 გვ. 209.

³⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I (V-X საუკუნეები), დასაბუჯდად მოამზადეს ილია აბულაძემ, ნინო ათაბეგოშვილმა, ნარგიზა გოგუაძემ, ლამარა ქაჯაიამ, ციკლა ქურციკიძემ, ცაცა ჭანკიევმა და დიდი ჯღამაიამ, თბ., 1963, გვ. 73.

³⁶ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, საქართველო IV-X საუკუნეებში, თბ., 1973, გვ. 489-506; I-ბძბ... გვ. 339-353.

³⁷ ძველი ქართული..., წ. V, გვ. 212-213.

³⁸ ძველი ქართული..., წ. I, გვ. 167.

ლაერაც? დაბეჯითებით თქმა ძნელია, მაგრამ ასეთი ვარაუდის გამოთქმა სულაც არ უნდა იყოს უსაფუძვლო. საქმე ის არის, რომ სპეციალისტები VI-X საუკუნეების თბილისში ოთხად-ოთხ ქრისტიანულ საეპარქიო იცნობენ – ანისისხატს (VI ს.), ქაშუეთს (VI ს.), ხიონსა (VII ს.)³⁹ და ორმოცმოწამეთას (VII ს. (?))⁴⁰. აქედან, ოთხივე ტაძარი „უბრალო“ ეკლესიას წარმოადგენს და არც ერთი მათგანი მონასტრად არ გვევლინება⁴¹. ამ მხრივ, უპირატესობა, რასაკვირველია, საღვთისმშობლის ლაერას ეკუთვნის და 853 წლისათვის თბილისში მოქმედ მონასტრებს შორისაც, პირველ რიგში, სწორედ ის არის საგულისხმებელი. თუ ჩვენი დაკვირვება სწორია, მაშინ საღვთისმშობლის ლაერის დაარსების ვრცელი ქრონოლოგიური ჩარჩო – 780-790-იანი წლები – X საუკუნის მიწურული საგრძნობლად უნდა დავიწროვდეს და VIII საუკუნის ბოლო ათეულთა და IX საუკუნის პირველი ნახევრით განისაზღვროს.

ჩვენს მიერ მიღებული დასკვნა სავსებით ესადაგება შესაბამისი პერიოდის ისტორიულ რეალობასაც. როგორც ცნობილია, საღვთისმშობლის ლაერის სამშენებლო სამუშაოები სწორედ ამ დროს – VIII საუკუნის 80-იანი წლებიდან IX საუკუნის 40-50-იან წლებამდე მიმდინარეობდა⁴². საფიქრალია, რომ საღვთისმშობლის ლაერის დაარსებაც ამ საღვთისმშენებლო პროცესის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი უნდა ყოფილიყო.

საისტორიო სურათის ასეთი სახით რეკონსტრუირებას ვერაფრით აბრკოლებს ის გარემოებაც, რომ ეს დიდი აღმშენებლობა საკუთრივ არაბებს, უპირატესად, კი – თბილისის იმპერიის ამირას – საჰაკ იხმაილის ძეს (830-853 წწ.) მიეწერება⁴³. პირიქით, ეს მხოლოდ ამაგრებს ჩვენს მოსაზრებას. საქმე ის არის, რომ ამირა საჰაკი არათუ არ დევნიდა თბილისელ ქრისტიანებს, არამედ, რაოდენ გასაკვირიც არ უნდა იყოს, ყოველმხრივ ეხმარებოდა და ხელს უწყობდა მათ სასულიერო აღზრდა-განათლებლასა თუ საეკლესიო საქმიანობას. წმ. გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრებაში“ (951 წ.) ნახსენებია ვინმე დიაკონი (კჰირი – „ტფილის[ს] აღზრდილი საჰაკ ამირისა იხმაილის ძისაგან და მოციქულად მავალი აშოტ კურაპალატსა წინაშე, რომელმანცა იხილა ანისა ეპისკოპოსი გარდაცვალებული, და მიშუებითა აურაცხელად სულგრძელისა ღმრთისათა საჰაკ ამირისა მიერ მითხოვა ანისა საყდარი აშოტ კურაპალატისაგან უკეთურმან მან ცქირმან. და რაჟამს მძღაურებით დაიპყრო ანისი, კუალად შესძინა ძკრი ძკრსა მისსა ზედა მრავალი...“⁴⁴. ანხელ ეპისკოპოსად დადგინებულმა ცქირმა მრავალი ბოროტება ჩაიდინა, რისთვისაც მას სამართევს კათედრა. ცქირმა სხვა საშუალება რომ ვეღარ ნახა, ისევე ძველ გზას მიმართა და „ტფილის[ს] წარვიდა საჰაკ ამირისა, პატრონისა თვისისავე. და წყინებითა მისითა რეცა მიეშუა კურაპალატი, და კუალად მძღაურებით დაიპყრო ანისა საყდარი“⁴⁵. თუმცა, მისი ეპისკოპოსობა დიდხანს აღარ გაგრძელდებულა.

³⁹ თბილისის ისტორია..., გვ. 90-91.

⁴⁰ ძველი ქართული..., წ. I, გვ. 72.

⁴¹ ამ ჯგუფიდან ერთგვარ გამონაკლისად შეიძლება მივიჩნიოთ ხიონის ყოველდღშია ღმრთისმშობლის ეკლესია. 1733 წელს გადაწერილი „ზადიკის“ ანდერძში ვკითხულობთ: „სრულ იქმნა წმიდანი ესე ზატიკი ჰელითა ფრიად ჩემ ცოდეილის ხიონელის მღვდლის გედუნისთა ქალაქსა ტფილისისა, წმიდა მონასტერსა ხიონისსა, კორთიკონს შჰა (1733 წ.) (ხელნაწერთა აღწერილობა..., გვ. 152-153). ამრიგად, ირკვევა, რომ 1733 წლისათვის თბილისის ხიონის ტაძარში ადგილობრივი საეპისკოპოსო კათედრის გარდა, მონასტერიც მოქმედებდა. რაც შეეხება უფრო ადრეულ პერიოდს, მით უფრო კი – IX-X საუკუნეებს, მის შესახებ პრაქტიკულად არაერთი მასალა არ მოგვეპოვება და, ამიტომ, რაიმე კონკრეტულის თქმისაგან, ჯერ-ჯერობით თავს ვიკავებთ.

⁴² თბილისის ისტორია..., გვ. 71-73.

⁴³ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 161-162; ო. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 157-158; თბილისის ისტორია..., გვ. 72-73.

⁴⁴ ძველი ქართული..., წ. I, გვ. 305.

⁴⁵ იქვე, გვ. 305-306.

უფალმა საშინელი აღსასრული მოუვლინა უღირს მღვდელმთავარს⁴⁶. როგორც ვხედავთ, თბილისის ამირას მიერ აღზრდილმა დიაკონმა კეთილმსახურებით ვერ გამოიწინა თავი, მაგრამ ფაქტი ფაქტად რჩება – მაჰმადიანური სარწმუნოება სულაც არ უშლის ხელს საჰაკ ისმაილის ძეს, რომ აქტიური მონაწილეობა მიიღოს საქართველოს საეკლესიო ცხოვრებაში და ყოველმხრივ გაუმაგროს პოზიციები ეპისკოპოსობის მაძიებელ მისთვის სასურველ პრეტენდენტს. ეს ყოველივე კიდევ ერთხელ გვაფიქრებინებს, რომ საღვთისმეტყველების ლავრის IX საუკუნის პირველი ნახევრით ანუ საჰაკის ამირობის პერიოდით დათარიღება საფუძველს მოკლებული ნამდვილად არ უნდა იყოს⁴⁷.

რაც შეეხება საღვთისმეტყველების მონასტრის თავი ეკლესიის აგების თარიღს, ამ მხრივ, გაცილებით უფრო მეტყველი მასალა – მეტეხის ტაძრის გეგმაში დადასტურებული „ოთხი გუმბათქვეშა ბოძი“ ხელოვნებათმცოდნეთა განკარგულებაშია და ამ საკითხზე საბოლოო სიტყვაც მათ უნდა თქვან.

ცალკე საუბრის თემაა სახელწოდებების – „საღვთისმეტყველების ლავრისა“ და „მეტეხის მონასტრის“ ქრონოლოგიური ურთიერთმიმართება. ვიდრე ძირითად თემაზე გადავიდოდეთ, კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ, რომ ქუთ.363-ის „საღვთისმეტყველს“ კონკრეტულ ტოპონიმად განვიხილავთ და „საღვთისმეტყველების ლავრაც“ გვესმის, როგორც საღვთისმეტყველში მდებარე მონასტერი. ამას არსებითი მნიშვნელობა აქვს სვენი შემდგომი მსჯელობისათვის, ვინაიდან, საღვთისმეტყველად წოდებულმა უბანმა საუკუნეების მანძილზე ორჯერ შეიცვალა დასახელება. ამიტომ, სვენთვის საინტერესო სავანე წერილობით წყაროებში არამხოლოდ საღვთისმეტყველის, არამედ იმ სახელებითაც უნდა ვეძებოთ, რომელსაც იმხანად ატარებდა ზემოთ ხსენებული უბანი.

დავიწყოთ იმით, რომ XI საუკუნემდელი პერიოდის წერილობით წყაროებში მტკვრის მარცხენა სანაპიროს თბილისი მხოლოდ ერთი სახელით – საგოდებელ-საღვთისმეტყველ-სოდებილად იხსენიება. 789-790 წლების ქართული აგიოგრაფიული თხზულება წმ. აბო თბილელის „მარტვილობა“ მოგვითხრობს, რომ წმიდანის სიკვდილით დასჯის შემდეგ მისი ცხედარი ურემზე დაასვენეს და გაიტანეს „გარეშე ქალაქსა და აღიდეს ადგილსა, რომელსა საგოდებელ [საღვთისმეტყველ – თ. ჯ.] ეწოდების, რამეთუ მუნ არს საფლავები კაცთა მის ქალაქისათა... რომელ არს აღმოსავალით ციხესა მას ქალაქისასა, რომელსა პრქვან სადილეგო, პირსა ზედა კლდისასა, რომელ არს კბოღს, კლდს მდინარისა მის დიდისაჲ, რომელი განკვლის აღმოსავალით ქალაქსა, ესე არს სახელით მტკუარი“⁴⁸. იმავე საგოდებელ-

⁴⁶ იქვე, გვ. 307.

⁴⁷ ქუთ.363-თან დაკავშირებული პრობლემების კვლევისას ყურადღება მივაქციეთ იმ გარემოებას, რომ სპეციალისტების მიერ საფუძველიანად არის შესწავლილი თბილისის საამიროს სახელმწიფოებრივი მოწყობა და სამთხელეო აპარატი, სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებანი, სამონეტო პოლიტიკა, სამხედრო-პოლიტიკური თავგადასავალი, საგარეო ორიენტაცია, მისი საისტორიო გეოგრაფიის საკითხები და სხვ. ერთადერთი სფერო, რომელიც დღემდე არ გამხდარა სპეციალური კვლევის საგანი – საამიროში მიმდინარე რელიგიურ-კონფესიური ურთიერთობებია. არა და, ამის გარეშე, ყოველად წარმოუდგენელია VIII-XII საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ხწორი ინტერპრეტაცია.

⁴⁸ ძველი ქართული... წ. I, გვ. 73. წმ. აბო თბილელის „მარტვილობა“ სვენამდე IX-XIX საუკუნეების თხემეტი ნუსხით არის მოღწეული (ძველი ქართული... წ. V, გვ. 208). ამათგან, თერთმეტ ხელნაწერში (A-1109. IX ს. (იქვე, გვ. 257); A-95. X ს. (იქვე, გვ. 249); Ath-8. X ს. (იქვე, გვ. 276); A-130. 1713 წ. (იქვე, გვ. 249-251); A-170. 1733 წ. (იქვე, გვ. 251-253); H-2077. 1736 წ. (იქვე, გვ. 262-263); H-1672. 1740 წ. (იქვე, გვ. 260-261); A-176. 1743 წ. (იქვე, გვ. 253-254); H-2121. 1748 წ. (იქვე, გვ. 263-264); M-21. 1842 წ. (იქვე, გვ. 273-274); H-1370. 1871-1884 წწ. (იქვე, გვ. 259-260)) სვენთვის საინტერესო ტოპონიმს – „საღვთისმეტყველის“, კიდევ ერთ ნუსხაში (A-70. XIII ს. (იქვე, გვ. 248-249)) კი – თითქმის იდენტური – „საღვთისმეტყველის“ ფორმით ვხვდებით (ძველი ქართული... წ. I, გვ. 73). რაც შეეხება დანარჩენ სამ ხელნაწერს, აქედან მხოლოდ ორში (A-19(?). IX ს. (ძველი ქართული...))

სალოდებლის ტერიტორიას IX-X საუკუნეების არაბი და არაბულენოვანი ავტორები – იბნ ხურდაზბეგი, ალ-ბალაზური, ალ-ფაკიძი, იბნ-რუსთე, ატ-ტაბარი და ალ-მასუდი სოდელებს უწოდებენ⁴⁹. შესაბამისად, თბილისის ამ ნაწილში მდებარე

წ. V, გვ. 247-248); Sin-II. X ს. (იქვე, გვ. 275)) დასტურდება ფორმა – „სალოდებელი“ (ძველი ქართული..., წ. I, გვ. 73), ბოლო, მეთხუთმეტე ნუსხაში (S-3269. XVIII ს. (ძველი ქართული..., წ. V, გვ. 266-267) კი, სულაც განსხვავებულ ვარიანტს – „საუდაბელს“ ვაწყდებით (ძველი ქართული..., წ. I, გვ. 73). ამრიგად, ირკვევა, რომ თხუთმეტი ხელნაწერიდან თერთმეტში იკითხება „სალოდებელი“, ორში – „საგოდებელი“, თითო ნუსხაში კი – „საღუდაბელი“ და „საუდაბელი“. ისმის კითხვა – ტოპონიმის რომელ ვარიანტს უნდა მიეცეს უპირატესობა? იმისათვის, რომ პასუხი უფრო დამჯერებელი იყოს, ზემოთ მოხმობილი ვრცელი ჩამონათვალიდან გამოვირიცხავთ XIII საუკუნის შემდეგდროინდელ ყველა ხელნაწერს. შედეგად, ჩვენს განკარგულებაში რჩება ექვსი ნუსხა, რომელთაგან სამში – IX საუკუნის უდაბნოს (A-1109), X საუკუნის პარხლისა (A-95) და ამავე X საუკუნის ათნის (Ath-8) მრავალთავეში ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმი წარმოდგენილია როგორც – „სალოდებელი“. ამავე ჯგუფს უნდა მივაკუთვნოთ XIII საუკუნის კრებულები (A-70), სადაც „სალოდებელთან“ ძალზე ახლოს მდგომი ფორმა – „საღუდაბელი“ დასტურდება. დანარჩენი ორი ნუსხა – IX საუკუნის სეანური მრავალთავე (A-19) და X საუკუნის სინური ხელნაწერი (Sin-II) ცალკე ჯგუფს ქმნის. აქ ტოპონიმი – „საგოდებლის“ ფორმით გვხვდება. ასეთ ვითარებაში კიდევ ერთხელ ისმის კითხვა, რომელ ჯგუფს უნდა მიეცეს უპირატესობა და რა სახით უნდა წავიკითხოთ სადავო სიტყვა? წმ. აბო თბილელის „მარტვილობის“ ორივე აკადემიურ გამოცემაში – 1935 (ადრინდელი ფეოდალური..., გვ. 75) და 1963 (ძველი ქართული..., წ. I, გვ. 73) წლების პუბლიკაციებში უპირატესობა, რატომღაც, მეორე, უფრო მცირერიცხოვან ჯგუფს აქვს მიანიჭებული და ტოპონიმი „საგოდებლის“ ფორმით არის წარმოდგენილი. ჩვენ, რასაკვირველია, არ ვიზიარებთ ასეთ დამოკიდებულებას. პირიქით, ვფიქრობთ, რომ ამ ტოპონიმის მეორე ვარიანტს – „სალოდებელს“ სამეცნიერო მიმოქცევაში არსებობის გაცილებით მეტი ან, უკიდურეს შემთხვევაში, ზუსტად იმდენივე უფლება აქვს, რამდენიც პირველ ფორმას. ამიტომ, ვფიქრობთ, რომ ყველგან, სადაც კი საუბარი იქნება წმ. აბო თბილელის „მარტვილობაში“ ნახსენებ ტოპონიმზე, გათვალისწინებული უნდა იყოს მისი არამხოლოდ აკადემიურ გამოცემებში შეტანილი ვარიანტი – „საგოდებელი“, არამედ კიდევ ერთი, სინქრონული პერიოდის და თანაც, უფრო მრავალრიცხოვანი ნუსხებით დადასტურებული ფორმა – „სალოდებელი“. წინამდებარე პუბლიკაციაში სწორედ ამ მოსაზრებიდან ამოვიდვართ და ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმიც ამ არგუმენტით მოგვაქვს პარალელური ფორმით – „საგოდებელი|სალოდებელი“.

⁴⁹ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ.; ო. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ. იბნ ხურდაზბეგი (IX ს.): „პირველი არმენია არის: ხისაჯანი, არანი, თბილისი, ბარდა, ბაილაკანი, კაბალა და შარვანი. მეორე არმენია: ჯურზანი, სოდებელი, ფირუხ კუბაზის კარი და ლაქსი“ (მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 160). იგივე ავტორი: „ხოხრო ანუშირვანმა... ააგო ჯურზანის მხარეში მედინა სოდებილი და ააგო იქ (სოდებილის მედინაში) აგრეთვე თავისი სასახლე, რომელსაც ბაბ ფაირუხ კუბაზს უწოდებდნენ“ (ო. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 144); ალ-ბალაზური (გარდაიცვ. 892 წ.): ხოხრო ანუშირვანმა „ააგო ჯურზანის ქვეყანაში მედინა, რომელსაც აქვია სოდებილი, დაასახლა იქ სოდის ტომი და „ძენი სპარსელთანი“ და აქცია იგი სასახლერო პუნქტად“ (იქვე, გვ. 145); იბნ ალ-ფაკიძი (გარდაიცვ. 897 ან 905 წ.): „ხოხრო ანუშირვანმა ააგო ჯურზანის მხარეში მედინა სოდებილი, იქ დაასახლა სოდის ტომი და „ძენი სპარსელთანი“ და აქცია იგი სასახლერო პუნქტად“ (იქვე, გვ. 144); იბნ რუსთე: „არმენიის ოლქებია: არანი, ჯურზანი, ნაშაფა, ხილატი, დაბილი, ხირაჯი, სოდებილი, ბაჯუნაისი, არჯიში, ხისაჯანი და მედინა ბაბ ალ-აბუაბი“ (იქვე, გვ. 144, 145; შდრ.: მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 160); ატ-ტაბარი: „შემდეგ დადგა 238 წელი. მოთხრობა იმ ამბებისა რომელთაც ადგილი აქონდა ამ წელს. ამ ამბავთაგანია ბუღას გამარჯვება ისაკ იბნ ისმაილზე, ბანუ ომეასს მავლაზე, თბილისში და (ამბავი იმის შესახებ, თუ როგორ) დაწვა მან (ბუღამ) თბილისის მედინა. მოთხრობა ამბისა იმის შესახებ, თუ როგორ იყო ეს ბუღას მხრივ. გადმოსცემენ, რომ როდესაც ბუღა გაემგზავრა დაბილს ოუსუფ იბნ მუჰამმედის მკვლელთა მოკვლის საბაბით, რომელნიც იყვნენ არმენიის მცხოვრებთაგან, გახერდა ის (ბუღა) იქ (დაბილს) ერთ თვეს. ხოლო 238 წ. რაბი-ულ-ავევალის თვის 10 რიცხეს, შაბათს, გაგზავნა ბუღამ ზირრაქ ათ-თურქი, რომელმაც გადალახა მტკვარი. ის (მტკვარი), მსგავსად ასხარასი ბაღდადში, დიდი მდინარეა და უფრო დიდიც. ის (მტკვარი) არაა მედინას შუა. თბილისი დასავლეთის ნაპირზეა, სოდებილი – აღმოსავლეთის ნაპირზე. ბუღას სამხედრო ბანაკი (განლაგებული) იყო აღმოსავლეთით (ანუ აღმოსავლეთის ნაპირზე). ზირრაქმა გადალახა

მონასტერი 1013 წლის კოლოფონში სწორედ საგოდებლის, საღოდებლის ან სოდებლის ღაერის სახელით უნდა ყოფილიყო ნახსენები. რაც, ასე არის კიდევ.

XI საუკუნის შუა ხანებიდან თბილისის წყნეთის საინტერესო უბანი ახალ, აშკარად არაბული წარმოშობის სახელს – „ისანს“ იმკვიდრებს⁵⁰. „მატიანე ქართლისაი“ (XI ს-ის II ნახ.) 1037 წლის პერიპეტიებთან დაკავშირებით გვამცნობს: „და შემდგომად მცირედისა ჟამისა აზრახა ღიპარიტ ბაგრატს წაღება ტფილისისა. მოადგეს ტფილისსა მტკუარსა ამიერთ, ზემოთ და ქუემოთ, აფხაზთა მეფისა ლაშქარნი, და წყალსა იმიერთ, ისნით კერძო, მოადგეს ლაშქარნი კახნი და პერნი“⁵¹. აქედან მოყოლებული „ისანი“ გაბატონებულ მდგომარეობას იკავენს და მიმოქცევიდან თანდათან დევნის როგორც ქართულ – „საგოდებელ-საღოდებელს“, ისე – არაბულ „სოდებელს“. ამიტომ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს თბილისი XI-XIV საუკუნეების წერილობით წყაროებში, ძირითადად, ისნის სახელით არის მოხსენიებული⁵². თუ წყენი დაკვირვება სწორია და საღოდებლის ღაერა მიმდებარე

მტკვარი თბილისის მაიდანთან. თბილისს აქვს ხუთი კარი: მაიდანის კარი, კარის კარი, მცირე (პატარა) კარი, რაბადის კარი და სოდებლის კარი. მდინარე მტკვარი მედინასთან იმყოფება. გააგზავნა ბუღამ აგრეთვე აბუ-ღ-აბბას აღ-ვასი ან-ნასრანი არმენიის არაბ და არაარაბ მცხოვრებლებთან. მოყვანა ზირრაქმა ისინი (იმ ადგილს), რომელიც მაიდანს ეკერის, ხოლო აბუ-ღ-აბბასმა – (იმ ადგილს), რომელიც რაბადის კარს ეკერის. გაემართა ისაკ იბნ ისმაილი ზირრაქის წინააღმდეგ და გაუმართა მას ბრძოლა. ბუღა იდგა სოდებლის მოსახლერე ბორცუზე. რომელიც დაქუერებდა მედინას, იმისათვის, რომ ენახა, თუ რას გააკეთებდნენ ზირრაქი და აბუ-ღ-აბბასი. გაგზავნა ბუღამ ცეცხლის წამკიდებლები. წაუკიდეს მათ ცეცხლი მედინას. ის (მედინა აშენებული იყო) ფიჭვის ხისაგან. დაუბერა ქარმა ფიჭვს. (მაშინ) მიუბრუნდა ისაკ იბნ ისმაილი მედინას, რომ ენახა (შექმნილი მდგომარეობა). და, აი, ცეცხლი მოკიდებია მის სასახლესა და მხეველებს. ცეცხლმა გარემოცვა (აგრეთვე თვით) იგი (ისაკ იბნ ისმაილი). შემდეგ მივიდნენ მასთან თურქები და მადრიბელნი. დაატყვევეს ის, მისი ძე ომარი და მიპყვარეს ორივენი ბუღას. ბუღამ მიუსაჯა მას (ისაკ იბნ ისმაილს) სიკვდილი. დააბრუნეს (ისაკ იბნ ისმაილი) ...-თან და მოაკვეთეს მას იქ თავი ხელფეხშეკრულს. თავი მიუტანეს ბუღას, (ხოლო) გვაში ჯვარს აცვეს მტკვარზე. ის (ისაკ იბნ ისმაილი) იყო ზორბა მოხუცი, ტყლიპით შეღებილი ვეგერთელა თავით, მელოტი, ელაში. მისი თავი წამოაცვეს ...-ზე. მის მოკვლას განაგებდა ხალიფას მსახური ბუღა. მედინაში დაიწვა დაახლოებით 50000 კაცი. ცეცხლი ჩაქრა ერთ დღე-ღამეში, ვინაიდან ფიჭვის ცეცხლს არა აქვს ხანგრძლიობა. დილით თავს დაესხნენ მათ (იგულისხმება მედინას მცხოვრებლებს) მადრიბელნი. დაატყვევეს, ეინც ცოცხალი გადარჩა, (ხოლო) მეედრები გაძარცვეს. ისაკის ცოლი იმყოფებოდა სოდებელში. ის (სოდებელი) მდებარეობს თბილისის პირდაპირ, აღმოსავლეთ ნაპირზე. ის (სოდებელი) მედინაა, რომელიც ააგო ხოსრო ანუშირვანმა. ისაკმა გაამაგრა იგი, გათხარა თხრილი, წაასახლა იქ მეომრები ხუვასხელთაგან და სხვ. ბუღამ უბოძა მათ გარანტია (იმ პირობით), რომ ისინი დაქუერიდნენ თავიანთ იარაღს და გაემართებოდნენ, საითკენაც მოისურვებდნენ. აისაკის ცოლი იყო ხარირთა ბატონის ქალიშვილი“ (ო. ცქიტიშვილი, დას. ნაშრ., გვ. 152-154; შდრ.: მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 161-162); აღ მასუდა: „მედინა სოდებელი ჯურხანის ქვეყანაშია“ (ო. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 145).

⁵⁰ ო. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 158-160.

⁵¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 297; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, საქართველო IX-XV საუკუნეებში, თბ., 1973, გვ. 163.

⁵² ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 299-300, 310; ტ. II, გვ. 24, 31, 175, 177, 187, 230, 238, 272. საყურადღებოა, რომ მოგვიანო პერიოდის – XII-XIV საუკუნეების ქართულ და არაბულენოვან წყაროებში ტოპონიმი – საღოდებელი-სოდებელი-სახიუდაბელი სრულად არ წარხოცილა და ზოგჯერ ისნის პარალელურადაც იხმარებოდა. მაგ.: იაკუთი (1179-1229 წწ.) – „სოდებელი, არმენიის (ე.ი. ამიერკავკასიის) ქალაქი, მდებარეობს მდინარე მტკვრის აღმოსავლეთ ნაწილზე, თბილისის პირდაპირ. ააშენა ხოსრო ანუშირვან აღ-ყადილმა მაშინ, როდესაც ააშენა ბაბუღაბეაბი და დაასახლა ის სოდებით, სპარსული მოდგმის ხალხით. და შექმნა ის სასახლერო სიმაგრედ“ (მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 159, 161; ო. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 145); იგივე ავტორი – „ისაკ იბნ-ისმაილმა გაამაგრა სოდებელი, შექმნა თავშესაფრად და მიანდო მას

უბნის სახელწოდების შესაბამისად თავადაც იცვლიდა სახელს, მაშინ, იმავე XI-XIV საუკუნეებში ის უკვე ისნის მონასტრად უნდა იწოდებოდეს. ქართული წერილობითი წყაროები ადასტურებენ ამგვარ დაშვებას. ჟამთააღმწერლის მიერ XIV საუკუნეში შედგენილი „ასწლოვანი მატიანე“ XIII საუკუნის მეორე ნახევრის მოვლენებთან დაკავშირებით მოგვითხრობს, რომ საქართველოს მეფე დემეტრე II-მ (1272-1289 წწ.) „აღაშენა პალატსა შინა მონასტერი, ისანთა, საყოფელად მეტეხთა ღმრთისმშობლისა“⁵³. ე.ი. მემატიანე სავანეს „ისანთას“ ანუ ისნის მონასტერს უწოდებს და განმარტავს, რომ იგი მეტეხის ღმრთისმშობლის ხატის საყოფელად აუგიათ⁵⁴.

მოგვიანებით, XVI საუკუნის შუახანებიდან მტკვრის მარცხენა სანაპიროს თბილისს კიდევ ერთი სახელწოდება, სპარსულ-არაბული წარმომავლობის – „აელაბარი“⁵⁵ უმკვიდრდება⁵⁶. ჩვენთვის საინტერესო სავანე თითქმის იმავედროულად იმეორებს ისტორიული კონიუნქტურის ცვლილებას და ქართლის მეფის სიმონ I-ის (1556-1559, 1578-1599 წწ.) მიერ 1559 წელს გაცემულ საბუთში უკვე აელაბრის მონასტრად იხსენიება: „აელაბარს – მონასტერი მეტეხის ყოველად წმიდისა“⁵⁷.

ამრიგად, ჩვენს მიერ მოხმობილი მწირი მასალიდანაც კი ნათლად ჩანს, რომ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს თბილისში აღმართული სავანე საუკუნეების მანძილზე ერთგულად მისდევდა ისტორიულ კონიუნქტურას, მიმდებარე უბნის დასახელებების – „სალოდებლის“ (VIII-XIV სს.), „ისნისა“ (XI-XVIII სს.) და „აელაბრის“ (XVI-XIX სს.) განენა-დამცრობის კვალდაკვალ თავადაც იცვლიდა სახელწოდებას და შესაბამისი პერიოდის წერილობით წყაროებში ფიქსირდებოდა როგორც: „სალოდებლის

თავისი ქონება და თავისი ცოლი ხარირის ბატონის ასული“ (მ. ღორთქიფანიძე, დას. ნაშრ., გვ. 161); მეფე თამარის პირველი ისტორიკოსი (XIII ს.) – „უეთლეუ არსლან... მომღებელმან წესხა რასამე სპარსთა განაგისსა, ითხოვა კარაგი დადგამად ველსა ისანისასა და სანახებსა სალოდებლისასა“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 30-31); ჟამთააღმწერელი (XIV ს.) – „ესმა ესე ვახტანგს ტაბაჭმელას მღვამსა, მივიდა მცირეთა კაცითა, განვლო ჰიდი და სახიუდაბელი, და განვიდა მახათას, რამეთუ დაეით და ღაშქარი მისი მახათას დგეს, თავსა ქედისასა“ (იქვე, გვ. 316).

⁵³ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 272.

⁵⁴ შტრ.: ე. ბერიძე და სხვ., დასახ. ნაშრ., გვ. 13.

⁵⁵ თ. ბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 133-135.

⁵⁶ ტომონიმ – „აელაბრის“ განენის თარიღი აკად. შოთა მესხიას მიერ არის დადგენილი. მკვლევარი, როგორც ჩანს, ითვალისწინებდა 1392 წლის სიგელს (ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწესებული და ახსნილი თეოდორეანის მიერ, წ. II (1213 წლიდან 1700 წლამდე), ტფ., 1897, გვ. 195-198), სადაც მეტეხის მონასტერი აელაბრის ტერიტორიაზე იხსენიება და ფიქრობდა, რომ „ისანს აელაბარი ძირითადად XIV საუკუნეში შეერქვა“ (დ. გვრიტიშვილი, შ. მესხია, თბილისის ისტორია, თბ., 1952, გვ. 110). ამავე აზრს იზიარებენ თეიმურაზ ბერიძე (თ. ბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 132) და ოთარ ტყეშელაშვილი (ო. ტყეშელაშვილი, აელაბარი, ენციკლოპედია „საქართველო“, I, თბ., 1997). შ. მესხიას მსჯელობა საესებო მისაღები იქნებოდა, რომ არა ერთი გარემოება, უკანასკნელი პერიოდის გამოკვლევებში 1392 წლის სიგელი 1559 წლით არის გადათარიღებული (პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, XI-XVII საუკუნეების ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, I, გამოსაცემად მოამზადეს დ. კვლიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, ე. ცაგარეიშვილმა, გ. ჯანდიერმა, თბ., 1991, გვ. 362-363; პირთა ანოტირებული..., II, გამოსაცემად მოამზადეს დარეჯან კვლიაშვილმა, მზია სურგულაძემ, თბ., 1993, გვ. 91-92). ე.ი. „აელაბარი“ ნახსენები ყოფილა არა XIV საუკუნის მიწურულის, არამედ – XVI საუკუნის შუახანების საბუთში. საყურადღებოა, რომ ეს უკანასკნელი, გადათარიღების მიუხედავად, კვლავ უძველეს ძეგლად რჩება იმ წერილობით წყაროებს შორის, სადაც ჩვენთვის საინტერესო სახელწოდებაა დადასტურებული. შესაბამისად, ტომონიმ „აელაბრის“ მიმოქცევაში დამკვიდრებაც, XVI საუკუნის შუახანებით, 1559 წლამდე პერიოდით უნდა განისაზღვროს. სხვათა შორის, ჩვენი მოსაზრების სახარვეზოდ მეტყველებს ის გარემოებაც, რომ „აელაბარი“ სხვა წერილობით წყაროებშიც, აგრეთვე, XVI საუკუნის II ნახევრიდან ჩნდება (თ. ბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 132).

⁵⁷ ქრონიკები..., წ. II, გვ. 195; პირთა ანოტირებული..., I, გვ. 362.

ღმრთისმშობლის ღაერა“ (1013 წლის ოთხთავის ანდერძი), „ისნის მეტეხთა ღმრთისმშობლის მონასტერი“ (XIV საუკუნის „ასწლოვანი მატიანე“) და „ავლაბრის მეტეხთა ყოვლადწმიდის მონასტერი“ (1559 წლის სიგელი).

საისტორიო სურათის ასეთი სახით რეკონსტრუირების შემთხვევაში ყურადღებას ერთი დეტალი იპყრობს. თუ ჩვენთვის საინტერესო მონასტერი ქუთ.363-ის კოლოფონში უბრალოდ ღმრთისმშობლის სახელობით აღინიშნება, მომდევნო პერიოდის წერილობით წყაროებში იგი უკვე მეტეხთა ღმრთისმშობლის სახელით გვხვდება. რით უნდა აიხსნას ასეთი ცვლილება? ამ მხრივ, საინტერესო მოსაზრება აქვთ ხელოვნების ისტორიკოსებს – აკად. ვ. ბერიძეს, რ. მეფისაშვილს, ლ. რწყულიშვილსა და რ. შმერლინგს. ისინი ცალკე გამოყოფენ ჟამთააღმწერლის თხზულების ერთ ფრაგმენტს, რომლის თანახმადაც საქართველოს მეფე დემეტრე II-მ „აღაშენა პალატსა შინა მონასტერი ისანთა საყოფელად მეტეხთა ღმრთისმშობლისა“ და ფიქრობენ, რომ მეტეხის მონასტრის სახელწოდება „ხატისაგან არის წარმომდგარი... იგი „მეტეხთა ღმრთისმშობლის“ ხატის „საყოფელად“ აუგიათ. ეს, აწ უკვე დაკარგული, ხატი, უეჭველია, დიდად სახელმძიხვები და პატივცემული უნდა ყოფილიყო... რაკი ტაძარი ხალხს, „მეტეხთა ღმრთისმშობლის“ ბინად წარმოედგინა, ამ სახელმა ადრევე დაიმკვიდრა ადგილი: ჟამთააღმწერელზე ადრე, თამარის ისტორიკოსი... თვით ტაძრის აღსანიშნავადაც ხმარობს მას („მიიწია ტაძართა ღმრთისმშობლისასა მეტეხთა“ და სხვ.)⁵⁸. ჩვენ ხავსებით ვიხიარებთ ამ მოსაზრებას და ვფიქრობთ, რომ 1013 წლისათვის საღვთისმშობლის ღმრთისმშობლის ღაერაში ჯერ კიდევ არ იყო დაბრძანებული მეტეხთა ყოვლადწმიდის ხატი. ამიტომ, მონასტერი ატარებდა არა საკუთრივ „მეტეხთა ღმრთისმშობლის“, არამედ, ზოგადად – „ღმრთისმშობლის“ სახელს. და პირიქით, „ასწლოვანი მატიანის“ შედგენისა (XIV ს.) და 1559 წლის სიგელის გაცემის ჟამს მეტეხის ყოვლადწმიდის ხატი უკვე ჩვენთვის საინტერესო საგანეში იყო დასვენებული და ისიც „მეტეხთა ღმრთისმშობლის მონასტრად“ იწოდებოდა.

როდის უნდა გადმოებრძანებინათ მეტეხის ღმრთისმშობელი თბილისის საღვთისმშობლის ღაერაში? ჩვენ სპეციალურად შევისწავლეთ ხატის ისტორიასთან დაკავშირებული მრავალრიცხოვანი საკითხები და დავადგინეთ, რომ იგი, XII საუკუნიდან მაინც, ბაგრატიონთა სამეფო სახლის კუთვნილება იყო. თუ ჩვენი დაკვირვება სწორია და მეტეხის ღმრთისმშობელი ნამდვილად სამეფოსკარო ხატს წარმოადგენდა, მაშინ მისი საღვთისმშობლის ღაერაში გადმობრძანება ბაგრატიონთა თბილისში დამკვიდრებას უნდა დაუკავშიროთ და ეს ფაქტი ქალაქის არაბთა ბატონობისაგან გათავისუფლების (1122 წ.) შემდგომი პერიოდით – დავით IV აღმაშენებლის (1089-1125 წწ.) მეფობის ბოლო წლებით ან დემეტრე I-ის (1125-1156 წწ.) მმართველობის პირველი ხანებით უნდა დაეთარიღოთ. როგორც ჩანს, ახალ სატახტო ქალაქში გადმოსულმა ბაგრატიონებმა თან მოაბრძანეს მეტეხის ღმრთისმშობლის სამეფოსკარო ხატი და იქვე, ისნის სამეფო სასახლესთან მდებარე საღვთისმშობლის ღაერაში დაასვენეს იგი. ამ გზით უნდა ქცეულიყო მონასტრის თავი ეკლესია სამეფო კარის სამლოცველოდ და ამ დროიდან უნდა დამკვიდრებოდა მას კიდევ ერთი პარალელური სახელი – მეტეხის ღმრთისმშობელი. სხვათა შორის, ჩვენს ვარაუდს, ქრონოლოგიური თვალსაზრისით, ის გარემოებაც უნდა ამყარებდეს, რომ ტოპონიმი „მეტეხი“, თბილისთან დაკავშირებით, წერილობით წყაროებში, პირველად, სწორედ დემეტრე I-ის მეფობისას, 1130-იანი წლების მოვლენებთან დაკავშირებით გვხვდება⁵⁹.

⁵⁸ ვ. ბერიძე და სხვ., დასახ. ნაშრ., გვ. 13.

⁵⁹ იქვე, გვ. 10-11. მეტეხის ტაძრის მომდევნო, XII-XIII საუკუნეების ისტორია, ზემოთ მრავალგზის დამოწმებულ ხელოვნებისმცოდნეთა – აკად. ვ. ბერიძის, რ. მეფისაშვილის, ლ. რწყულიშვილისა

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ ქუთ.363 გადაწერილი და შემოხილია 1013 წელს, თბილისის საამიროში, სალოდებლის (XII საუკუნიდან – მეტეხის) ღმრთისმშობლის ლავრაში, ხორნაბუჯელი ერისთავის გურგენ ბერის დედის – ლატაურის საფასით, ჭერემელი ეპისკოპოსის არსენის ძმისა და სალოდებლის ლავრის „მამულობით მამასახლისის“ – ათანასე წიბნაურის ხელით⁶⁰. შესაბამისად, ქუთ.363 სამეცნიერო მიმოქცევაში „თბილისის“ ან

და რ. შშერლინგის მიერ არის დადგენილი. მკვლევრები, პირველ რიგში, გამოყოფდნენ „ქართლის ცხოვრების“ ორ ცნობას: 1. შამქორის ომის [1195 წ. – თ.ჯ.] დროს ლაშქრის ბრძოლის ველზე წარგზავნილთაზე, მეფე თამარმა „წარიკაძნა სამოსელნი ფერკთანი და ფერკიჳ შიშულთა მიოწია ტაძარსა ღვთისმშობელისასა მეტეხთა და წინაშე ხატსა მას წმიდასა მდებარე არა დასცხ[რ]ებოდა ცრემლითა ეედრებად, ეიდრემდის სრულყო დმერთმან სათხოელი მისი“; 2. მეფე გიორგი III-ის გარდაცვალების [1184 წ. – თ.ჯ.] ამბავი თამარმა შეიტყო „ქალაქსა შინა ტფილისსა, საჯდომსა მათსა ციხესა ისანს“ და მათზე დაერღობით ვარაუდობდნენ, რომ XII საუკუნის მიწურულისათვის ისანში უკვე იდგა სამეფო სასახლე. იქვე აღმართული მეტეხის ტაძარი კი – სამეფო კარის ეკლესიას წარმოადგენდა. ხელოვნებისმცოდნეთა შემდგომი მსჯელობა XIII საუკუნეს ეხება. „1235 წელს, როცა თბილისს მონღოლები მოუახლოვდნენ, რუსუდანმა [საქართველოს მეფე რუსუდანმა (1223-1245 წწ.) – თ.ჯ.], იმერეთს გაქცევის წინ, ციხისთავს მუხასხეს, რომელიც ქალაქის მცველად რჩებოდა, „ამცნო: „უკუეთუ მოვიდენ თათარნი, მოწვას ტფილისი თუნიერ პალატისა და ისანთა, ამისთვის რათა სადგომად არღარა იპყრან, ვითარ ხვარაშმელთაო“. მაგრამ ციხისთავმა დაარღვია მეფის ბრძანება და „რაჲამს სცნა... მოახლოება თათართა მოწუა სრულიად ქალაქი და თუთ პალატი და ისანნი და ესრეთ მოიჭრდა ქალაქი ტფილისისა“. განადგურებული ისნის სასახლე 1247-1251 წლებში მესტუმრე ჯიქურს აღუდგენია: „აღაშენა ისანთა პალატი განგებითა დიდითა.“ სამეფო კარის ეკლესია ერთხანს მოახრებული დარჩენილა. საუკუნის ბოლოს კი – 1278-1289 წლებში საქართველოს მეფე დემეტრე II-მ (1270-1289 წწ.) „აღაშენა პალატსა შინა მონასტერი ისანთა საყოფელად მეტეხთა ღთისმშობელისა, და შეამკო განგებითა დიდითა და შესწირა სოფელნი და ზუარნი და განუწინა მონასონთა სასრდელი... და განაგო განგებითა კეთილითა“. მკვლევართა აზრით, დღევანდელი მეტეხის ტაძარი სწორედ ამ, 1278-1289 წლების ნაგებობას წარმოადგენს (იქვე, გვ. 10-12).

⁶⁰ ხაზგახმით უნდა აღინიშნოს, რომ ქუთ.363-ის ანდერძი მრავალმხრივ მნიშვნელოვანია XI საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიისათვის. ამჯერად, მხოლოდ რამდენიმე დეტალს გამოვეყოფთ: 1. ხუდ ახლახანს, კრებულ „მრავალთავის“ XIX ტომში (2001 წ.) პროფ. ვალერი სილოგავამ გამოაქვეყნა წერილი – „ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისათვის ბრძოლის ქრონოლოგიიდან (კახეთის შემოერთება 1003 წ.)“. მკვლევარს პუბლიკაციაში შეგანილი აქვს ათონის მთაზე დაცული ერთ-ერთი ქართული ხელნაწერის – 1003 წლის შაორის კრებულის (ათონი-28-ის) ანდერძ-მინაწერები. კოლოფონები ოთხ ჯგუფად არის დაყოფილი. პირველ ჯგუფში თავმოყრილია ხელნაწერის ანდერძები (№№ 1, 2), მეორე ჯგუფში – მეფე ბაგრატ III-ის მოსახსენებლები (№№ 3-7), მესამე ჯგუფში – ხელნაწერის გადამწერისა და შექმნის მინაწილეთა მოსახსენებლები (№№ 8-15), მეოთხე ჯგუფში კი – გვიანდელი მინაწერები (№№ 16, 17) (ვ. სილოგავა, დას. ნაშრ., გვ. 351-357). ამჟამად, წყნეთის საინტერესოა ხელნაწერის გადამწერთა და შექმნის მინაწილეთა მოსახსენებლებში გაერთიანებული №15 კოლოფონი. ტექსტი ნაწერი ყოფილა ნუსხურით, სიტყვამდე – „ულხინე“ – სინგურით, შემდეგ კი შავი მელნით. მოსახსენებელს პროფ. ვ. სილოგავა შემდეგი სახით კითხულობს: „უ(ფაღ)ო უსასყიდლოდ მ(ო)წ(ა)ლ(ე)ო ყ(ოფლა)დ ძლ(ი)ერო ი(ეს)უ ქ(რისტ)მ, ულხინე ს(ე)ლსა გლ(ა)ხ-მწ(ა)რ(ე)დ ც(ო)დვილ(ი)სა არს(ენი) მლს_ღსსა*, ა(მე)ნ“. ტექსტს დართული აქვს სიტყვა „მლს_ღსსა“-ს სავარაუდო წაკითხვა – „მ(ა)ლ(ე)ს(ე)ლ(ი)სსა“, რომელიც ავტორს ბოლომდე ხარწმუნოდ არ მიუჩნევია და აღბათ, ამიტომაც – კითხვის ნიშნით აღუნიშნავს (ვ. სილოგავა, დას. ნაშრ., გვ. 357). წყნ სახეებით ეიზიარებთ მკვლევრის ეჭვს და ქუთ.363-ის ანდერძზე დაერღობით მივიხსნეთ, რომ სიტყვა უნდა წაკითხეთ არა როგორც – „მ(ა)ლ(ე)ს(ე)ლ(ი)სსა“, არამედ, როგორც – „მ(ე)ლ(ე)ს(ე)ლ(ი)ს(ა)სა“. ამრიგად, ირკვევა, რომ შაორის კრებულში მოხსენიებული ყოფილა მის გადაწერასთან(?) რაიმე მხრივ დაკავშირებული არსენ მელესელი. ამ ცნობას დიდი მნიშვნელობა აქვს მელესელთა ფეოდალური სახლის ისტორიისათვის. როგორც შაორის კრებულის (1003 წ.) მოსახსენებლიდან, სალოდებლის ოთხთავის (1013 წ.) ანდერძიდან და „მატიანე ქართლისაის“ ერთი ცნობიდან ირკვევა, ამ სავარაუდოს წარმომადგენლებს თვალსაჩინო ადგილი ეჭირათ XI საუკუნის I ნახევრის საქართველოს პოლიტიკურ თუ ეკლტურულ ცხოვრებაში: არსენ მელესელი მონაწილეობას იღებდა(?) შაორის კრებულის გადაწერაში, ვახე მელესელის თანამეცხედრე

„საღოდებლის ოთხთავის“ სახელით უნდა დამკვიდრდეს.

სულ ბოლოს, აუცილებლად უნდა შევეხოთ კიდევ ერთ კონკრეტულ საკითხს. დღეისათვის ქართული სახარების ოთხი ძირითადი რედაქციაა ცნობილი. პირველი რედაქცია ერთადერთი ხელნაწერით – 897 წლის ადიშის ოთხთავით არის წარმოდგენილი⁶¹. მეორე რედაქციას ე.წ. ჯრუჭ-პარხლის ჯგუფი ქმნის. აქ გაერთიანებულია: ოპიზის (813 წ.), ჯრუჭის (936 წ.), ტბეთის პირველი (955 წ.), პარხლის (973 წ.), ბერთის (988 წ.-მდე) და სხვ. ოთხთავები⁶². ქართული სახარების მესამე რედაქცია წმ. ეფთვიმე ათონელს ეკუთვნის და, ამიტომ, მას ეფთვიმე მთაწმიდელისეული რედაქცია ეწოდება. ამ ჯგუფში სულ ხუთი ხელნაწერია თავმოყრილი: ტბეთის მეორე (995 წ.), ურბნისის (XI ს-ის დასაწ.), მესტიის (1033 წ.) პალესტინური (1048 წ.)⁶³ და მეტეხის (1049 წ.)⁶⁴ ოთხთავები. ბოლო, მეოთხე რედაქციის ავტორად წმ. გიორგი მთაწმიდელი გვევლინება. ამ რიგის ნუსხები ქართული ოთხთავის ყველაზე გაერკვლებულ ვარიანტს წარმოადგენენ და სვენამდე დიდი რაოდენობით არიან მოღწეულნი. მაგ.: ვანის (XII-XIII სს-ის მიჯნა)⁶⁵,

ლატავრი მომგებელი იყო საღოდებლის ოთხთავისა. ამ უკანასკნელის შვილს – გურგენ ბერსა და შვილის შვილს – ვანეს კი – ხორნაბუჯის ერისთავობა ეპყროთ: 2. ცალკე აღნიშვნის ღირსია ოთხთავის გადაწერასთან დაკავშირებული პირების სამოღვაწეო არეალი. ხელნაწერის მომგებელია ვანე მელესელის თანამეცხედრე ლატავრი, რომლის ვაჟი – გურგენ ბერი, პერეთის სამეფოს ერთ-ერთი უდიდესი ადმინისტრაციული ერთეულის – ხორნაბუჯის საერისთავოს – მფლობელია. ოთხთავი ხორნაბუჯელთა დაკვეთით თბილისის საამიროში, საღოდებლის ყოველადწმიდა ღმრთისმშობლის ღაერაში დაეშადავით. მისი გადამწერი და შემმოსეველია მონასტრის წინამძღვარი ათანასე წიბნაური, რომელიც საეპისკოპოსოს მამასახლისობას „მამულობით“ ფლობდა. თბილისის საამიროში მცხოვრები(?) წიბნაურების წარმომადგენელი იყო ათანასეს ძმა – არსენიც. იგი კახეთის საქორეპისკოპოსოში მოღვაწეობდა და ჭერემის ეპისკოპოსობას ფლობდა. ამრიგად, სახეზე გვაქვს ძალზე მეტყველი სურათი – 1013 წლის ოთხთავის გადაწერასთან დაკავშირებული პირები ცხოვრობენ და მოღვაწეობენ აღმოსავლეთ საქართველოს თითქმის ყველა სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნის – პერეთის სამეფოს, კახეთის საქორეპისკოპოსოს და თვით თბილისის საამიროს ტერიტორიაზეც კი, და ეს რთული პოლიტიკური კონიუნქტურა საერთოდ არ იგრძნობა ანდერძის ტექსტში. მეტიც, ქუთ.363-ის კოლოფონი XI საუკუნის დასაწყისისათვის საქართველოში შექმნილი მდგომარეობის ერთ-ერთი საუკეთესო ილუსტრაციაა და ცხადლივ გვიხვენებს, თუ როგორ მშვიდად და უმტკივნეულოდ არღვევდა პოლიტიკური დაქვემდებარების საზღვრებს საეკლესიო თანაცხოვრებით ნასაზრდოები ერთიანობა. როგორც ჩანს, სწორედ ამგვარი ხელსაყრელი კულტურულ-რელიგიური გარემოებანი განსახდერავდნენ აღნიშნული პერიოდის დიდ ინტეგრაციულ პროცესებს – 1008-1010 წლებში საქართველოს მეფის ბაგრატ III-ის (975-1014 წწ.) მიერ კახეთ-პერეთის შემოერთებას (საქართველოს ისტორიის..., ტ. II, გვ. 159), XI საუკუნის I მეოთხედში რანთა და კახთა მეფის კვირიკე III დიდის (1014-1037 წწ.) მიერ კახეთ-პერეთის ერთიანი სამეფოს შექმნას (საქართველოს ისტორიის..., ტ. III, 1979, გვ. 160), დასასრულ კი – 1104-1122/1123 წლებში საქართველოს მეფის დავით IV აღმაშენებლის (1089-1125 წწ.) მიერ, როგორც კახეთ-პერეთის, ისე – თბილისის საბოლოოდ შემომტკიცებას (იქვე, გვ. 234-241); 3. დაბოლოს, აღსანიშნავია ისიც, რომ ბაგრატ III-ის მიერ შემოერთებული კახეთ-პერეთი ბაგრატონთა სახლს სულ რამდენიმე წელი ემორჩილებოდა (იქვე, გვ. 159-160). სამწუხაროდ, წერილობითი წყაროები არაფერს გვამცნობენ აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიის ამ მოკლე, მაგრამ, საინტერესო პერიოდის შესახებ. ამ მხრივ, ქუთ.363-ის ანდერძს დიდი დახმარების გაწევა შეუძლია – ოთხთავი 1013 წელს არის გადაწერილი და მისი კოლოფონიც სწორედ იმ ისტორიულ ვითარებას ასახავს, რომელიც კახეთ-პერეთში ბაგრატ III-ს დაპყრობის შედეგად იყო შექმნილი.

⁶¹ ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1945, გვ. 09-010, 013-015.

⁶² იქვე, გვ. 08-09, 017-039.

⁶³ ქართული ოთხთავის ორი ბოლო რედაქცია, ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ივ. იმნაიშვილმა, თბ., 1979, გვ. 5-16, 29-32.

⁶⁴ ქ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1980, გვ. 195, 414.

⁶⁵ ქართული ოთხთავის ორი ბოლო..., გვ. 52-56.

კი – გაცილებით ადრე – 1013 წელს არის გადაწერილი. ნაკლებად მოსალოდნელია ისიც, რომ ქუთ.363 მაინცადამაინც ადიშის უიშვიათესი რედაქციის ერთ-ერთი ნუსხა იყოს. აქედან გამომდინარე, იგი უფრო ჯრუჭ-პარხლის ჯგუფს ან კიდევ – ეფთვიმე მთაწმიდელისეულ რედაქციას უნდა განეკუთვნებოდეს⁷⁴.

⁷⁴ ჩვენი გამოკვლევა პრაქტიკულად დასრულებული იყო, როდესაც პროფ. თ. პაპუაშვილმა უკურნალ „საისტორიო ვერტიკალებში“ სრული სახით დაბეჭდა 1998 წელს თეზისებად გამოქვეყნებული მოხსენება (თ. პაპუაშვილი, ლავრის ღმრთისმშობლის ეკლესიის ოთხთავის ხელნაწერი და მისი ანდერძი, უკურნ.: „საისტორიო ვერტიკალები“, 2002 წ., №1 (2), გვ. 61-65). მკვლევარს ოთხთავის გადაწერის ადგილთან დაკავშირებით დამატებითი არგუმენტაცია არ მოუტანია და მხოლოდ თეზისებში გამოთქმული მოსაზრებების კონსტატაციით შემოიფარგლა. საერთოდ, სტატია რამდენიმე თეალსაზრისით იპყრობს ყურადღებას. ამჯერად მხოლოდ ერთ საკითხზე შეეხერხებით. მკვლევარს თითქმის უცვლელი სახით აქვს მოტანილი ა. ხელაიას (ამბერი [ა. ხელაია], დას. ნაშრ., უკურნ.: „ცხოვრება“, 1916 წ., №17-18, გვ. 30-31) მიერ გამოთქმული სამი დებულება: 1. 1013 წლის ოთხთავის კოლოფონში დადასტურებული ერისთავი გურგენ ბერი და ნახსენები ხორნაბუჯელი ერისთავის ვანეს მამა – გურგენ ბერი ერთი და იგივე პირია; 2. ერთი და იმავე პირს წარმოადგენს ქუთ.363 ანდერძში მითითებული ვანე მეღესელი და „მატიანე ქართლისაი“-ში მოხსენიებული ხორნაბუჯელი ერისთავი ვანე; 3. 1013 წლის ოთხთავის კოლოფონში ვანე მეღესელად იწოდება, ამიტომ, ის რაიმე მხრივ დაკავშირებული უნდა იყოს თეძამის ხეობაში მდებარე სოფელ მეღესთან (თ. პაპუაშვილი, დას. ნაშრ., 2002 წ., გვ. 63-64). ჩვენ განსხვავებული დამოკიდებულება გვაქვს ამ პრობლემებისადმი. დავიწყოთ იმით, რომ პირველი თეზა საკვებით მისაღებია ჩვენთვის – კოლოფონის ტექსტში დადასტურებული ერისთავი გურგენ ბერი და „მატიანე ქართლისაი“-ში ნახსენები ხორნაბუჯელი ერისთავის ვანეს მამა – გურგენ ბერი ნამდვილად ერთი პირი უნდა იყოს. სამაგიეროდ, სადავო გვეჩვენება მეორე დებულება, რომლის თანახმადაც, ანდერძში მითითებული ვანე მეღესელი და საისტორიო თხზულებაში მოხსენიებული ხორნაბუჯელი ერისთავი ვანე, აგრეთვე, ერთი და იმავე პირს წარმოადგენენ. პირიქით, ვფიქრობთ, რომ ისინი სხვადასხვა პირები უნდა იყვნენ. კიდევ ერთხელ გადავხედოთ ანდერძის ტექსტს: „ღირს ვიქმენ მე გლახაკი [და ცოდვილი] დედაა გურგენ ბერი ერისთავისაა მოგებად და დაწერად წმიდათა ამათ ოთხთავთა სალოცველად და საღვინებელად სულისა ჩემისა და სულისა ვანე მეღესელისა და ყოველთათუისთა ჩუშნთა გარდაცვალებულთათვის და დღეგრძელობისათვის შვილისა და მეფისა ჩემისა გურგენ ბერი ერისთავისა და ძმათა მათთა და ყოველთა შვილთა ჩემთათვის“ (ხელნაწერთა აღწერილობა..., გვ. 75). როგორც ვხედავთ, ქუთ.363-ის საუედრებელ ნაწილში ისტორიული პირები ასეთი თანამიმდევრობით არიან წარმოდგენილი: მომგებელი – ერისთავ გურგენ ბერის დედა ლატავრი, ვანე მეღესელი, ლატავრისა და ვანე მეღესელის გარდაცვლილი ნათესავები, ლატავრის „შვილი და მე(უ)ფე“ – ერისთავი გურგენ ბერი, გურგენ ბერის ძმები და ლატავრის შვილები. ამასთან, საგულისხმოა, რომ ლატავრი უფალს საკუთარი თავის, ვანე მეღესელისა და გარდაცვლილი ნათესავებისათვის ღოცებასა და სულის ღვინებას ევედრება, გურგენ ბერის, მისი ძმებისა და საკუთარი შვილებისათვის კი – დღეგრძელობას ითხოვს. ისმის ორი კითხვა: პირველი – თუ ვანე მეღესელი ნამდვილად გურგენ ბერის ვაჟია, როგორც ეს ა. ხელაიასა და თ. პაპუაშვილს მიაჩნიათ, რატომ იხსენიება ის საუედრებელის დასაწყისში, ბების – ლატავრის გვერდით და მამის – გურგენ ბერის წინ, და არა – პირიქით, ჩამონათვალის ბოლოს, როგორც ამას შუასაუკუნეების ფეოდალურ საგვარეულოებში დამკვიდრებული ეტიკეტი მოითხოვდა? მეორე – რატომ შესთხოვენ ვანე მეღესელისა და მისი გარდაცვლილი ნათესავებისათვის მაინცა და მაინც სულის ღვინებას და არა, მაგალითად, დღეგრძელობას, როგორც ამას გურგენ ბერისა და მისი ძმების შემთხვევაში ვხვდებით? ა. ხელაიასა და თ. პაპუაშვილის პოზიციებიდან ამ კითხვებზე პასუხის გაცემა, შეუძლებელი თუ არა, რთული ნამდვილად არის. სამაგიეროდ, ყველაფერი თავის ადგილას დადგება, თუკი დავეუშვებთ, რომ ვანე მეღესელი იყო არა გურგენ ბერის შვილი, არამედ – მისი მამა და, იმავედროულად, თანამეცხედრე ლატავრისა. ამ შემთხვევაში საკვებით გასაგები იქნება, თუ რატომ იხსენიება ვანე მეღესელი ლატავრის გვერდით და გურგენ ბერის წინ. გარდა ამისა, ახსნა ეძებნება მეორე კითხვასაც – ოთხთავის გადაწერის ეამს, 1013 წელს ვანე მეღესელი, როგორც ჩანს, უკვე აღარ იყო ცოცხალი და, ამიტომ, ლატავრი მისი და სხვა გარდაცვლილი ნათესავების სულის ღვინებას ერთად ევედრებოდა უფალს. ჩვენი მოსაზრების სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს ის გარემოებაც, რომ გურგენ ბერის ვაჟს სწორედ ვანე ანუ პაპის სახელი ერქვა, რაც ძალზე გავრცელებული მოვლენა იყო შუასაუკუნეების საქართველოში. ამრიგად,

ქუთ.363-ის აღწერილობა, შესრულებული არქიმანდრიტ ამბროსის (ხელაიას) მიერ

ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ აღწერილობის 1916-1917 წლების პუბლიკაციაში მრავალ ტექსტუალურ თუ პუნქტუაციურ შეცდომას ვხვდებით, რაც, უპირატესად, გამოცემის დაბალი პოლიგრაფიული დონით უნდა იყოს გამოწვეული. ნაშრომით სარგებლობის გასაიოლებლად, ეს უზუსტობანი გარკვეული წესის

თუ წვენი დაკვირვება სწორია, შეგვიძლია, შემდეგი სახით აღვადგინოთ მეღვსელთა ფეოდალური საგვარეულოს ქრონოლოგიური რიგი: ვახე მეღვსელი (X საუკუნის ბოლო ხანები – XI საუკუნის დასაწყისი (1013 წლამდე)), გურგენ ბერი, ძე ვახე მეღვსელისა (XI საუკუნის 10-20-იანი წლები) და ვახე, ძე გურგენ ბერისა (XI საუკუნის 30-40-იანი წლები). აღსანიშნავია ერთი გარემოებაც. 1013 წლის ოთხთავის კოლოფონსა და „მატიანე ქართლისაზე“ დაყრდნობით შეგვიძლია ვამტკიცოთ, რომ მეღვსელთა სახლის წარმომადგენლები – გურგენ ბერი, ძე ვახესი და ვახე, ძე გურგენ ბერისა XI საუკუნის I ნახევარში, საგვარეულო წესით ფლობდნენ ხორნაბუჯის ერისთავობას. ცალკე მსჯელობას მოითხოვს ა. ხელაიასა და თ. პაპუაშვილის მესამე დებულება, რომლის თანახმადაც ვახე მეღვსელს რაიმე სახის კავშირი უნდა ჰქონოდა თეძამის ხეობაში მდებარე სოფელ მეღვსთან. აქ წვენი ყურადღებას ქართველი ისტორიკოსის სუმბატ დავითის ძის (XI ს.) ერთი ცნობა იპყრობს. მემკვიდრე VI საუკუნის II ნახევრის მოვლენებთან დაკავშირებით გვამცნობს: „ხოლო ძმა მისი [ქართლის ერისმთავრის გვარამ ბაგრატიონისა – თ.ჯ.] სახელით საპაკ, წარვიდა კახეთს და დაემზახა იგი ნერსეს, და სხუანი ორნი ძმანი ამათნი, სახელით ასამ და ვარაზვარდ, წარვიდეს კამბეჩანს, და მოკლეს მათ სპარსთა სპასალარი და დაიპყრეს კამბეჩანი და დასხდეს იგინი მუნ ცხოვრებად ხორნაბუჯს, და ამა ეამამდე შეიღნი მათნი მთავრობენ მას შინა“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 373). ამრიგად, ვიგებთ, რომ VI საუკუნიდან ვიდრე სუმბატ დავითის ძის თხზულების შედგენამდე ხორნაბუჯს ბაგრატიონთა გვერდითი შტოს წარმომადგენლები, ასამ და ვარაზვარდ ბაგრატიონთა ჩამომავლები ფლობდნენ. სუმბატ დავითის ძის თხზულება XI საუკუნეშია შედგენილი. იქ ნახსენებია საქართველოს მეფის ბაგრატ IV-ის (1027-1072 წწ.) დედის – დედოფალ მარიაშის 1031 წლის ელჩობა ბიზანტიის იმპერატორის კარზე (იქვე, გვ. 386; საქართველოს ისტორიის..., ტ. III, გვ. 181-182). შესაბამისად, მემკვიდრის ფრაზა – „და ამა ეამამდე შეიღნი მათნი [ასამ და ვარაზვარდ ბაგრატიონებისა – თ. ჯ.] მთავრობენ მას [კამბეჩანსა და ხორნაბუჯს – თ. ჯ.] შინა“, უკიდურეს შემთხვევაში 1030-იან წლებს მაინც უნდა გულისხმობდეს. ეს კი, ქრონოლოგიურად, სუსტად ემთხვევა გურგენ ბერისა და ვახეს ხორნაბუჯში ერისთავობის პერიოდს. რამდენად სანდოა სუმბატ დავითის ძის ცნობა? ვფიქრობთ, რომ – სავსებით. სუმბატის თხზულების – „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“-ს მიზანი იყო, მოეთხრო საქართველოში დამკვიდრებულ ბაგრატიონთა ისტორიული თავგადასავალი. ამიტომ, თუ კი იქ რაიმე იქნებოდა დაწერილებით შესწავლილი და გამორკვეული, ეს, პირველ რიგში, ბაგრატიონთა საგვარეულოს ძირითადი და გვერდითი შტოების დადგენა-ლოკალიზება უნდა ყოფილიყო. აქედან გამომდინარე, მთლიანად ვეყრდნობით სუმბატ დავითის ძის თხზულებას და როგორც ვახე მეღვსელს, ისე მის ჩამომავლებს – ხორნაბუჯელ ერისთავებს – გურგენ ბერსა და ვახეს, ბაგრატიონთა გვერდითი შტოს წარმომადგენლებად განვიხილავთ. გარდა ამისა, ვითვალისწინებთ იმავე სუმბატის ცნობას, რომლის თანახმადაც VI საუკუნიდან მოყოლებული XI საუკუნის 30-იან წლებამდე მაინც, ხორნაბუჯს ერთი საგვარეულო ფლობდა იყო და ვფიქრობთ, რომ ქუთ.363-ის ანდერძში ნახსენები ვახე მეღვსელი, აგრეთვე, ხორნაბუჯის ერისთავი იყო. ასეთ ვარაუდს ვერც ის გარემოება აბრკოლებს, რომ ეს უკანასკნელი 1013 წლის ოთხთავის კოლოფონში ერისთავად არ იწოდებოდა. მაგალითისათვის შევნიშნავთ – „მატიანე ქართლისაი“ ერისთავის ტიტულით მხოლოდ ვახეს იხსენიებს, გურგენ ბერს კი – ყოველგვარი წოდების გარეშე, მხოლოდ სახელითა და ნართაული ზედწოდებით გვაცნობს, და ეს იმ დროს, როცა საღვთისწინის ოთხთავის ანდერძიდან სუსტად ვიცით, რომ ეს უკანასკნელი ნამდვილად ფლობდა ერისთავობას. ასე, რომ ქუთ.363-ის კოლოფონში გარდაცვლილი ვახე მეღვსელის ერისთავის ტიტულის გარეშე მოხსენიება ჯერ კიდევ არ ნიშნავს იმას, რომ იგი ამ წოდებას არ ფლობდა. რაც შეეხება ვახეს მეღვსელად მოხსენიებას, ეს საკითხი სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს, რაც შესაბამისი მასალის უქონლობის გამო, ჯერ-ჯერობით, შეუძლებლად გვეჩვენება.

დაკვით გაემართეთ: ა) ავტორი სქოლიოში ჩატანილი შენიშვნების პაგინაციას ყოველ ახალ გვერდზე თავიდან იწყებდა. ჩვენ საერთოდ უარი ვთქვით შენიშვნების დანომვრაზე და ისინი, უბრალოდ, ვარსკვლავით აღვნიშნეთ. ამასთან, შენიშვნები სქოლიოდან ამოვიტანეთ, ფრნხილებში ჩავსვით და ძირითადი ტექსტის შესაბამის ადგილას ჩავრთეთ; ბ) პუბლიკაციის ენობრივი მხარე უცვლელი დავტოვეთ და ტექსტში მხოლოდ აუცილებელი კორექტული შესწორებები შევიტანეთ. თანაც, ყველა ასეთი ცვლილება კავიანი ფრნხილებით აღვნიშნეთ; გ) ავტორის მიერ ციტირებულ სხვადასხვა სახის ტექსტებში, მეტი სიფრთხილისათვის, აშკარად ბეჭდური ლაფსუსებიც კი ხელუხლებელი დავტოვეთ და ჩვენს პუბლიკაციაში 'ზუსტად ისეთი სახით გადმოვიტანეთ, როგორითაც ის ქუთაისურ ჟურნალებში იყო წარმოდგენილი; დ) ავტორს სტატიაში მოხმობილი პქონდა მრავალრიცხოვანი ნაწევრები სახარების სხვადასხვა რედაქციებიდან. თითქმის ყველა ასეთი ნაწევრი ახალი სტრიქონიდან იწყებოდა. ჩვენ გადავწყვიტეთ ამ სპეციფიკური ნიუანსის დაკვაც და ახალი სტრიქონიდან დაწყებული ყოველი ფრაგმენტის წინ ორი ვერტიკალური ხაზი დავსვით; ე) პუბლიკაციაში ქუთ363-ის დახასიათებამდე ჭელიშის მონასტერში დაცული სხვა სიძველეებიც არის აღწერილი. ა. ხელაია განსაკუთრებული ყურადღებით ეკიდებოდა ამ ნივთებზე წარმოდგენილ ეპიგრაფიკულ ძეგლებს და ოცდაორი ასეთი წარწერა თუ მინაწერი გამოქვეყნებული აქვს კიდევ. რაც შეეხება ქუთ.363-ის კოლოფონებს – ათანასე წიბნაურის ანდერძსა და აფხაზეთის კათოლიკოსის მაქსიმე I-ის(?) (1639-1657 წწ.) მინაწერს, მათი მიმოხილვა უშუალოდ მოსდევს ზემოხსენებული ოცდაორი წარწერის ტექსტს და ამიტომ, მომდევნო – 23-ე და 24-ე ნომრებით არიან აღნიშნულნი.

„1) სახარება, 12X10 სანტიმეტრი, პერგამენტზე ნაწერი. სახარებიდან დარჩენილა მხოლოდ 51 ფურცელი, ედა არ შენახულა. თავიდან ხელნაწერს აკლია 241 ფურცელი, ე.ი., მათეს და მარკოზის სახარება თლად, ხოლო ლუკასი – მე-14 თავის 34 მუხლამდი. ბოლოში, ხელნაწერს აკლია იოანეს სახარება, თითქმის თლად. ამ სახარებიდან დარჩენილა მხოლოდ პირველი თავის 48 მუხლი. სახარებაში დარჩენილი უკანასკნელი ფურცელი თავდება 48 მუხლის შემდეგი სიტყვებით: რქა მას ფილიპე მოეუდ და იხილე. იხილა რა იესო* (*ბრიტანიის გამოცემულ ქართულ სახარებაში და აგრეთვე რუსულ-სლავურ თარგმანში ეს სიტყვები შეადგენენ დასასრულს, არა მე 48 მუხლისას, არამედ – 46-სა.). პაგინაცია ხეცური ასომთავრული ასოებით დასმულია თითოეულ რვა ფურცლოვან რვეულზე. დაწერილია ერთი შევნიერი ნუსხა ხეცურის ხელით. ხელნაწერი ტექსტის მუხლებათ დაყოფაში ნაბეჭდ სახარებებს არ ეთანხმება. ძირს, არშიაზე ხელნაწერს აქვს ოთხთავის პარალელურ ადგილების სახევენებელი, ხოლო გვერდის არშიებზე – სახარების საკითხავებისა. სახევენებლები წითელი მეღნით და ასომთავრულის ასოებით არის აღნიშნული. კარგი იქნებოდა ამ ოთხთავის ტექსტის შესწავლა და შედარება სხვა ხელნაწერ სახარებების ტექსტთან. მარა ამის საშვალებას ამ ხანათ, სამწუხაროთ, მოკლებული ვარ: მოვიტან მხოლოდ ერთ ადგილს, რომელიც ამ თითხმეტი წლის წინათ ამომიწერია ამ ხელნაწერ სახარებიდან და შენახულა ჩემ ქაღალდებში. || „...* (*იხ. სახარება ლუკასი თ. 16, 25 მუხლიდან) რამეთუ მიიდე კეთილი შენი ცხოვრებას* (*ბრიტანიის გამოცემაში: ცხოვრებასა) შენსა: და ღმზარე ეგრევე მსგავსად* (*მსგავსათ) ბოროტი: და ეწ ესერა ესე ნუგეშინის ცემულ არს: ხოლო (ხ) შენ იტანჯები* (*სასუენი ნიშნები დედნისა): || და ამას ყოველსა* (*ყოველთა) თანაშორის (შხ) ჩვენსა (ჩნსა) და შენსა დანახეთქი დიდი დანტკიცებულ-არს, რათა (რა) რომელთა (რლთა) უნდეს წიადსლეად* (*წიადს ლუად) ამიერ თქვენდა: ვერ ხელეწიფების: (*ხელეწიფოს) არცა მაგიერ ჩვენდა წიადმოსლეად* (*მოსლეად): || ხოლო (ხ) მან თქვა* (*პრქვა): გლოცავ შენ, მამათ, მიავლინევეგე სახლსა მამისა ჩემისასა: რამეთუ (რ) მისხენ ხუთთი ძმანი. რათა (რა) აუწყოს მათ და არა მოვიდენ იგინიცა ადგილსა ამას სატანჯველისასა: (*სატანჯველისასა. ეს მუხლი ბრიტ. გამოცემაში და აგრეთვე რუსულ-სლავურში ორ მუხლადაა მოყვანილი (ლუკა, 16, 27 და 28) || პრქვა მას აბრაამ* (*ბ[რიტ. აბრაამ): პქონან მოსე და წინასწარმეტყველნი ისმინედ მათი* (*მათი ისმინონ): ხოლო მან

თქვა* (*ჰსთქუა): არა მამათ აბრაჰამ* (*აბრაამ): არამედ (ად) უკუეთუ* (*უკეთუ) ვინმე მკუდრეთით ვი ვიდეს მათა შეინანონ* (*-ვინმე მკუდრეთით ავლდგეს და მივიდეს მათ შეინანონ. სლავურ-რუსული თარგმანის ეს ადგილი ხელნაწერის [ტ]ექსტს ეთანხმება. ეს ხელნაწერის მუხლიც ბრიტანიის ქართულ გამოცემაში და სლავურ-რუსულ თარგმანშიაც ორ მუხლათ არის გაყოფილი (მუხ. 26 და 30): || პრქა* (*პრქუა) მას აბრაჰამ* (*აბრაამ) უკუეთუ* (*უკეთუ) მოსევისი* (*მოსესი) დმ წინასწარმეტყველთა არა ისმინეს* (*ისმინონ): არცაღა მკუდრეთით თუ ვინმე აღდგეს* (*აღდგეს) პრწმენეს* (*პრწმენეს) მათ: || პრქა* (*პრქუა) ძუ* (*იესო) მოწაფეთა თუისთა* (*თუისთა) შეუგვანებულ არს საცთურისა არა მოსდუა* (*მოსდუა): ხოლო (ხ) ვაჲ ვისგან მივიდეს: უადვილეს* (*უადვილეს) არს მისა: უკეთუ უკეთუმცა* (*უკეთუმცა) ლოდი ფქვილისა* (*ვირით საფქვილისა – სლავურში: „жѣти́и́и ѿжѣти́и“), ხოლო რუსულში: „жѣти́и́и=и́и жѣти́и́и“) ზედვა ედვა* (*ზედა ედუა) ქედსა* (*ქედსა მისსა) და შთაერდომიდ იყო ზღუარა: ვიდრე არა დაბრკოლებასა* (*დაბრკოლებად): ერთსა ამას მკირეთაგანსა. || არამედ (ად) ეკრძალენით თაეთა თქვენთა: უკუეთუ* (*უკეთუ) შეგცოდოს* (*შეგცოდოს შენ) ძმამან შენმან: შეპრისხენ მას: და უკუეთუ* (*უკეთუ) შეინანოს მოუტევე მას: || დადათუ შუიდგზის* (*შუდ – გზის. ხელნაწერის პირველი მუხლი მე XVII თავისა უდრის ორ მუხლს ნაბეჭდ სახარებისას (თავი XVII, 1 და 2)) დღესა შინა...[.] მოვიტანთ კიდევ რამდენიმე ადგილს, სადაც არი გა[ნ]სხვავება ნაბეჭდ სახარების ტექსტიდან: || „და მივიდეს იგი სახიდ“. სახიერეში და მოსკოვში ნაბეჭდ სახარებებში და აგრეთვე ბრიტ. საზოგადოებისაგან გამოცემულში ამ სიტყვებს დართული აქვს სიტყვა: – „თვსსა“ (იხ. ლუკა თ. 15, მუხლი 6). ჭელიშის ხელთნაწერი: || „ათი სატირი“ (ლუკა 15,8) || „რამეთუ (რ) ვიპოვე სატირი იგი, რომელი წარმიწმდა[.]“ (მ. 9) || „ცხონდებოდა იგი არა წმიდად[.]“ (მ. 13) || „და ვითარცა (ვ-ა) წარსწმდა[.]“ (მ. 14) || „განიძრახეიდა თავსა თვისსა და თქვა[.]“ (მ. 17) || „და მოიებთ ზუარაკი იგი მსუქანეც (23)“ || „წარწმედილ იყო [.]“ (24) || „რამეც ვყო[.]“ (თ. 16 მ. 3) || „ვარ დამადგინებდეს მე მნეობისაგან[.]“ (მ. 4) || „ასი ოც და ათეული იფქლისა[.]“ (მ. 7) || „ხოლო (ხ) ძენი ამა სოფლისანი[.]“ (8) || „რაჲამს მოაკლდეთ თქვენ ამიერ სოფლით[.]“ (9) || „და მრავალსა (ვ-ა) ზედა[.]“ (10) || „[.]ანუ ერთი იგი სძულდეს[.]“ (13) || „შუჯული საგანი ერთი მოხატული[.]“ (17). დაბეჭდილ ქარ. სახარებებში: „დრაქმა ათი“ || „რამეთუ ვაპოვე დრაქმა იგი, რომელი წარგვსწმედილ[.]“. || „[.]ცხონდებოდა იგი არა წმიდებით[.]“. || „და ვითარცა წარაგო[.]“. || „[.]და მოვგო რა თავსა თვსსა ჰსთქუა[.]“. || „და მოიებთ ზუარაკი იგი ჭამებული[.]“. || „წარწმედულ იყო[.]“. || „რას ვყო[.]“. || „გარდავსდგე მე მნეობისაგან[.]“. || „ასი სათოველი იფქლისა[.]“. || „რამეთუ ძენი ამის სოფლისანი[.]“. || „რა ჲამს მოაკლდეთ თქვენ ამიერ[.]“. || „და მრავალსა ზედა[.]“. || „ანუ ერთი იგი მიიძელოს[.]“. || „[.]სუჯულისა ერთი რქა[.]“. ლუკას სახარების ბოლოს ტექსტი თავდება მინაწერით, რომლიდანაც ჩანს, რო ხელნაწერი გადაწერილია 1013 წელს. მინაწერი ტექსტის ხელითაა დაწერილი. მომაქვს იგი შეუშოკლებლათ“ (ამბერი [ა. ხელაია], მოგზაურობა რაჭა-ლეჩხუმში, ჟურნ.: „ცხოვრება“, 1916 წ., № 15, გვ. 29-31). „№ 23 „დიდება* (*ყოველ სიტყვის შემდეგ, დედანში დასმულია ორ-ორი წერტილი) შენდა უფალო, დიდებულო (ვათა შინა და ქვეყანასა ზედა. (ქვეყანასა ზედა* (*ეს სიტყვები წითელი მეღნითაა დაწერილი)) კურთხეულ არს ღ-თი დაუსაბამო, დაუსრულებელი, მხოლოდ, უფალი, მეუფეც, მფლობელი საუკუნეთა, შემოქმედი ანგელოზთა და კაცთა, მიზეზი ყოველთა არსთა არსებისა და ყოველთა (ყ-ლთა) ხილულთა და უხილავთა შესაქმისა, ჭეშმარიტი და ყოველთა მიერ მარადის თაყვანის საცემელი, სამება წმიდა, სამ გუამოყანი, დაუსაბამო, დაუსრულებელი, საუკუნო, უგამო, დაუბადებელი, მიუდრეკელი, მარტივი, შეუსაყებელი, უხორცო, უხილავი, შეუხებელი, გარემუქწერელი, უსამზღვრო, უსომო, მოუგონებელი, სახიერი, მართალი, ყოველად ძლიერი, ყოველთა დაბადებულთა სიბძნით დამბადებელი, ყოველისა მკურობელი, ყოველთა მხედველი, ყოველთა განმგებელი, ხელმწიფე ყოველსა ზედა, რომლისა ვითარება ვერ შეუძლო ცნობად ბუნებამან ანგელოზთა და კაცთამან, არცა მისწუთა გონება ნივთიერი გამოთქმად და მიწლიმად გამოუთქმელთა საკვირველებათა მისთა, რომლისა სუფუვისა არა არს ცვალება, არცა დასასრული, რომელი უწინარეს ყოველთა საუკუნეთა და ყოველთა არსთასა იყო და არს და იყოს, მას მხოლოსა შეგნის ყოველთა მიერ დიდებისა შეწირვა, პატივი და თაყვანის ცემა საუკუნეთა მიმართ უკუნისამდე, ამინ. (უ ვე ან) ამის ყოველად (ყ-ლდ) წმიდისა სამებისა მომადლებითა და მის მიერთა წყალობითა და შეწეებითა და მეოხებითა წმიდისა ღვთისმშობელისადათა და

მარადის ქალწულისა მარიამისათა, ძლიერებითა ცხოველსმყოფელისა პატიოსნისა ჯვარისათა და დიდებულთა მთაფარანგელოზთა, ოხითა და შეწვევითა ყოველთა მოციქულთა და მახარობელთა, მეოხებითა წ-დისა და დიდებულისა წინამორბედისა და ნათლის მცემლისათა და ყლთა წმიდათა მისთათა, რომელნი საუკუნითგან სათნო გვეყენენ შენ. ამათ ყოველთა წყალობითა და შეწვევითა ღირს ვიქმენ მე გლახაკი. ეე...* (*ეს სიტყვა არ იკითხება. უეჭველია, აქ იყო მოხსენებელი გურგენ ბერის დედის სახელი, რომელიც შეიძლება იყოს ქეთევან) დედა გურგენ ბერი ერისთავისა მოგეგად და დაწერად წმიდათა ამათ ოთხთავთა ხალოცველად და ხალხინებლად სულისა ჩემისა და სულისა ვანე მელესელისა და ყოველთა თ-უისთა წ-ნთა გარდაცვალებულთათვის და დღეგძელობისათვის შვილისა და ყოველთა შვილთა ჩემთათვის* (*აქ უზის ექესი წერტილი) აწ მღვდელნი უფლისანი და მნენო ქრისტიანნი და თქვენ მორწმუნნი და ნათელ დებულნი წმიდათა მოციქულთა და მახარებელთანი, რომელნი აღმოიკითხვიდეთ და იხმარებდეთ სულისა წმიდისა მიერ მოსწაუებულთა და წ-თა მახარებულთა მიერ თქმულია ამათ წმიდათა ოთხთავთა, ლოცვასა წმიდასა (წ-ა) აქნსა მოგიუხსენებით მე და შეიღნი ჩემნი, რათა (რა ჩვენ (წ-წ) და თქვენ ყველანი ღირს გვეყენეს ქრისტემან სასუფეველსა მისსა. აწ და საუკუნესა ამინ. ხოლო (ხ-ო) დაიწერნეს წმიდანი ესე სახარებანი ღაერასა წმიდისა ღვთის მშობლისასა საწოდებელს ხელითა ჩემ (კოდვილისა და უნარწევს ყოველთა დედულთა-სა ათანასე წიგნაურისა-თა, რომელი ძმა ვეყოდე სულ დიდებულისა არსენი ჭერამელსა და ვიყავ მამულობით მამასახლისად წინაშე წ.1) წმიდისა ღვთის მშობელისა* (*აქ ხელნაწერში ცხრა წერტილია: სამჯერ სამ-სამი) გვედრები ყოველთა აღმხარებელთა სამებისა წმიდისათა ლოცვა ყავთ კოდვითა გაფრდილისა ათანასე უცბად მწერლისა და შემამოსელისათვის და თქვენ(ვა ღმერთმან მიგმადლენ სასიციდელი შრომათა თქვენთა უკუნითი უკუნისამდე ამინ (უ-უე ა-ნ)* (*სამი წერტილი) ოდეს განსრულდეს წმიდანი, ესე სახარებანი ქრონიკონი იყო ს ლ გ* (*ცხრა წერტილი – სამჯერ სამ სამი) საქართველოს ისტორიაში მეფე ბაგრატ IV (1027-1072) დროს მოხსენებულია ხორნაბუჯის ერისთავი ვანე, ძე გურგენ ბერისა (ქარ. ცხ. I, 223 და ვახუშტის ისტორია[.] ბაქრაძის გამ. გვ. 155). გურგენ ბერი, როგორც მოტანილი მინაწერიდან ჩანს, ხელნაწერის გადაწერის დროს (1013 წ.) ცოცხალი არ ყოფილა. ქალაქი ხორნაბუჯი მდებარეობდა კახეთის იმ ნაწილში, რომელიც ცნობილი იყო კამბეხოვანის სახელით ან აწინდელ ქიზიყში (ქ. ცხ. I, 49 და 147[.] შეად. პლ. იოსელიანი. სბ. წაბბბბბ ინ Ⴀბბბბბ, 17 და 18)* (* ქართლის მოქცევა („მოქცევა ქართლისა[“] ქიზიყს იხსენებს კამბეხოვანის (ვარიანტი კამბეხოვანი) სახელით (ექვ. თაყაიშვილი. სამი ისტ. ქრონიკა, გვ. 44), ხოლო ქარ. ცხოვრება – კამბეხოვანისა (I, 49) და კამბეხისა (ibid[.] 146. [.]ქალაქი კამბეხისა, რომელ არს ხორნაბუჯი“). ხორნაბუჯი ვახტანგ გორგ. გახლ[ა] საეპისკოპოსო ქალაქათ და თავის სიკოცხლემშივე გადასცა თავის შვილს დანის (Ibidem). ბერძნების კამბეხენე უდრის ამ კამბეხოვანს (ი. ჯავახიშვილი. ქარ. ერის ისტორია, 58). ქართლის მოქცევით, როდესაც გუარამი, ბაგრატიონთა წინაპარი, ქართლს „გააჩინეს ერისთავად“, გუარამის ძმა – რაპაკ „წარვიდა კახეთს და დაემზახა იგი ნერსეს და სხვანი ორნი ძმანი ამათნი, სახელით არამ და ვარზყვარდ (ქ. ცხოვრებით – ვარზყვარდ), წარვიდეს კამბეხანს და მოკლეს მათ სპარსთა სპარსალარი, და დაიპყრეს კამბეხანი, და დასხდენ იგინი მუნ ცხოვრებად ხორნაბუჯს და ამ ჯამამდი შვილნი მათნი მთაფრობენ, მას შინა (სამი ისტ. ქრ. 23 და 44). ამაზე მოგვითხრობს ქარ. ცხოვრება(3, [(I, 163) და დასძენს, რომ ესენი იყვენ „მორჩილებასა და მს[ა]ხურებასა შინა მეფეთა ქართველთათა“. ხოლო ითანე და ჯუანშერის გარდაცვალების შემდეგ, კახეთში გამოაყრდა გრიგოლი, განუდგა ქართლი[ს] მეფეებს და ამ განდგომილებაში იყვენ ერთ მეფობის დამყარებამდი საქართველოში, რაც მოხდა დაეით აღმაშენებელის დროს (ქარ. ცხ. II, 95), ვახუშტის თქმით, ეს ოდესღაც ყოფილი ქალაქი მის დროს წარმოადგენდა დიდ (ვიხე-სიმაგრეს, რომელსაც ეწოდებოდა არა ხორნაბუჯი, არამედ ჭოეთი[.] „მუნ არს ხორნაბუჯი და აწ უწოდებენ ჭოეთს“ [(ტეოგრაფია – 308), ხორნაბუჯი, როგორც (ვიხე, მოხსენებულია 1656 წელსაც (საქ. სიძველენი[.] ტ. II, 73). ბაგრატ მეოთხემ განიხრაბა კახეთის დამორჩილება, გაილაშქრა მის წინააღმდეგ და შეეპოლა ვანე ხორნაბუჯელს დ[ა] მის მოკავშირეებს (ერისთავები: პანკისისა* (*პანკისის ხეობაზე იხ. ვახუშტის გეოგრაფია[.] [გვ. 320-324) – სტეფანოს და მაჭისა* (*მაჭი ვახუშტის დროს ცნობილი იყო თოღას (ibid. 312) ანუ თორღას (რუქა №2) სახელით. პანკისი და მაჭი კახეთის ნაწილებია. მაჭის და ხორნაბუჯის

საერისთაოებზე ვახუშტს აქვს მეორე ადგილსაც (ibid. 233-234)) – დატყე; დაამარცხა მოწინააღმდეგეები მთავარ-ანგელოზი მიხაილის მთასთან. ერისთავები მზათ იყვენ გადაეცათ ციხეები მეფისთვის და დამორჩილებოდენ მას. მარა ბაგრატმა ამ დროს ცნობა მიიღო, რო ლიპარ[ი]ტ ორპელიანი აუჯანყდა მას და, მის გამო ვერ დაამთავრა კახეთის დაპყრობა და დაბრუნდა ქართლში (ე[ა]ხუშტი, მოხს. ისტორია[.] 155). ვანე მინაწერში იწოდება მეღესელოთ. ეს სახელწოდება უნდა წარმომდგარიყოს სახელწოდებიდან იმ ადგილისა, რომელიც მას, ან ეკუთნოდა და ან რომელთან რაიმე შემთხვევის გამო დაკავშირებული იყო. ამ სახელით წვენ ვიცით ერთი სოფელი, რომელიც იმყოფებოდა თეძამის ხეობაში (ვახუშტის გეოგრაფია – რუკა №2). შესაძლებელია ვიფიქროთ, რო ხორნაბუჯის ერისთავს ვანეს მეღესელოთ სახელწოდება ამ სოფლიდან მიეღოს. ეს მისაღებია სხვა მისასრებითაც. ამავე თეძამის ხეობაში, იმ ადგილს, სადაც მდინარე თეძამი უერთდება მტკვარს, ვახუშტის წყნებით, იყო ღეთის მშობლის მონასტერი „კეთილ შენი“ ტაძრით* (*მეტეხის, მართლაც, შესანიშნავი ტაძარი, რომელიც პირწმინდათ წააგავს თფილისის მეტეხის ტაძრის ნაშენობას, ვახტანგ გორგასლის აშენებულა. მარა ეს ტაძარი არ არის იმ ადგილს, სადაც მდ. თეძამი უერთდება მტკვარს. აქ წვენი გათქმული გეოგრაფი[ს], ვახუშტის [ნ]კვენება მართალი არ არი. მეტეხი უფრო ქვემოთაა, შვაგულ სოფელ მეტეხში, აღმოსავლეთისკენ. რედაქტორი [რომანოს ფანცხავა – თ. ჯ.]]) მონასტერი დაუარსებია ვახტანგ გორგასალს და ცნობილი ყოფილა მეტეხის სახელწოდებით (იბიდ. 199-198). შეიძლება ვიფიქროთ, რო წვენი ოთხთავის მინაწერის ღეთის მშობლის ღაერა – მეტეხის მონასტერია, სადაც, ვახუშტის თქმით, იჯდა არქიმანდრიტი (Ibidem). ამას რამდენათმე ადასტურებს ისიც, რო, როგორც მოგვითხრობს როსტომ მეფისგან ჯაფახიშვილისათვის მიცემული სიგელი, მეფე თეიმურაზს (1624-1634) ღივანბეგი რთინ ჯაფახიშვილი დაუტყვევებია და ხორნაბუჯის ციხეში ჩაეგლო. როსტომ მეფეს კი – გაუთავისუფლებია ჯაფახიშვილი და დაუბრუნებია მისთვის მისი საგვარეულო ადგილი, თეძამის გაღმა-გამოდმა მონასტრითურთ (ძველი საქართველო, ტ. II, 73 და 74). ეს გვაფიქრებებს, რო თეძამის ხეობა და მეტეხის მონასტერი ძველ[ი]თგანვე ეკუთნოდა ხორნაბუჯის ერისთავებს. ის გარემოება, რო მონასტერი მინაწერში მოხსენებულია ღაერათ, არ ეწინააღმდეგება ამ მოსასრებას, რათგანაც საქართველოში მონასტრების ღაერათ წოდება არა იშვიათი იყო. მაგალითად, ისტორიულ საბუთებში ღაერათ იწოდებოდენ მონასტრები: შატბერდი (ქორღანია თ. ქრ. I, 97, 115, 252 და 292; ვახუშტ[ი]ს ხსენ. ისტორია[.] 130[.] სხოლით), (ქრონ. II, 73), ოპიზა (ibid[.] I, 73), ნეძი (ibid[.] I, 97), შიომღვიმე (ibid[.] II, 180) და სხ.“ (ამბერი [ა. ხელაია], მოგზაურობა რაჭა-ღენხუშში, უერნ.: „ცხოვრება“, 1916 წ., № 17-18, გვ. 29-31). „მართალია, ვახუშტი „წინარეხის აღმოსავლეთით და გომი-ჯერის ზეით“ უწვენებს მონასტერს, ღაერას სახელწოდებით, სადაც ყოფილა ეკლესია გუმბათიანი (გეოგრაფია, გვ. 196), მარა არსაიდან ჩანს, რომ ეს მონასტერი ყოფილიყო ის ადგილი, სადაც გაღმწერა წვენი ოთხთავი. ათანასე წიგნაურზე და არსენი ჭერემელზე წვენ ცნობები არა გვაქს. ძველი ქალაქი ჭერემი, ან ჭერამი, რომლისგან, უეჭველია, მიეღო თვისი წოდება არსენს, მდებარეობდა კახეთში, მდინარე ჭერემზე, რომელიც ალაზანს ერთვის. ჭერემი ვახტანგ გორგასლის დროს მოხსენებულია ციხეთ (ქარ. ცხ. I, 147), ახლა კი – ეს ძველი ციხე-ქალაქი წარმოადგენს ერთ პატარა სოფელს* [(*)ჭერემი ახლა დასახლებულია რაჭველებით. რედაქტორი [რომანოს ფანცხავა – თ. ჯ.]]). ქალაქი ჭერემი, როგორც მოგვითხრობს გაღმწემა, დაუარსებია ქართლოსის შვილს კახოსს (პლ. იოსელიანი. Ἀἰθῖα ἡ ἰσθμὸς ἰσθμῶν [ε] ἡ ἰσθμὸς ἰσθμῶν ἡ Ἀθῶνιε“ 73 და 74)* (*პლ. იოსელიანი ჭერემს იხსენიებს ჭერემის სახელით. ალბათ, შეცდომით), ვახტანგ გორგასალს-კი გაუშენებია იგი ღიდშენი და გუმბათიანი ეკლესიის აშენებით და დაუსვამს ამ ქალაქში „ეპისკოპოსი მწვემისი შიგნით კახეთისა“ (გეოგრაფია ვახუშტისა, 314 და ქ. ცხ. I, 146)[.] ერთი 1722 წლის მეფე დავითის (იმამ გულ ხანი) გულჯარიდან სჩანს, რომ ამ წელს ჭერემელად ყოფილა ღომენტის (თ. ქორღანია[.] ქართლ-კახეთის მონასტრები და ეკლესიების საისტ. საბუთები, გვ. 70[.] მეფე თეიმურაზი 1757 წლის გუჯარში ჭერემის ტაძრის თაობაზე მოგვითხრობს: „ეკლესიასა შინა ეპისკოპოსი მისი საყდარსა ზედა მჯდომარე არ გვინახავს“ და თვით ეკლესია საქართველოს მტერთაგან დანგრეული იყო. ამისთვის მეფე თეიმურაზმა საჭერომლო მამულები და სამწვესო გაიყო ალავე[რ]დელ, ბოდბელ და ნინოწმიდელი ღღელმთავართა შორის, მათ უნდა მოეარნათ სამწვესოთვის და შემოსავლითაც ესარგებლათ (იბიდ. 256-257; ხახანაშვილი, გუჯარები[.] 100-101[.] 1758 წელს ზემოხსენებული გუჯარი მეფე ირაკლიმ

სიტყვებიდან[ა]ც. ის თავის მოხსენებაში ამბობს: «Iaēñēiū æá ātēñētiū iīēācūāāēū āāðāōāiōi cāiāiāiāy āāēi» («Iñiēñōāi Ōāiāiōā Åēū=ēiā ē ñāyū. Iāāēā Çāōāðūāāā āū Āāāiāiñāñēōþ çāiēþ» – ñi. xōāiūy āū Èiī. iāū. ēñōiōiē ē āðāāiñōāē ðiññiēñēēōū iðē iñē. óiēāāðñēōāð. 1887 ā., ēi, 2-āy ñōāðāēiūē ñiēñiēū ñāyū. I. Çāōāðūāāā[.] ñōð. 352-353)), რომელიც, გადმოცემით, ეკუთვნოდა ღვთისმშობელს, და აგრეთვე სხვა რელიკვიებიც. მეორე მაქსიმე ცხოვრობდა მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში და მიიკვალა კიევში (თ. ქორდანია. Āāðāçñēiā Èāōāēēēññ, გვ. 23 და ქურნ. „განთიადი“, წ. I, 367). პირველი იყო გვარათ მაჭუტაძე, ხოლო მეორე – აბაშიძე. უკანასკნელზე წვენ კიდევ მოგვიხდება ლაპარაკი და მაზე აქ არ შეუდგებით. მხოლოდ მოვიხსენებთ, რომ მისი სიკვდილის შემდეგ, შეწყდა იმერეთში კათალიკოსობა. ძნელი სათქმელია დანამდვილებით, რომელი ამ ორ მაქსიმეთაგანია ნაგულისხმევი ხელნაწერის მინაწერში. მარა, თუ მივიღებთ მხედველობაში მინაწერის ხასიათს, წვენი ახრით, მასში უნდა იგულისხმებოდეს მაქსიმე პირველი“ (ამბერი [ა. ხელაია], მოგზაურობა რაჭა-ლეჩხუმში. ქურნ.: „ცხოვრება“. 1917. № 1. გვ. 29-31).

და მ ა ტ ე ბ ა II

ქუთ.363-ის აღწერილობა, შესრულებული გიორგი ბოჭორიძის მიერ

აღწერილობის 1935 წლის პუბლიკაციაში ბეჭდური ხასიათის მთელი რიგი მცირე ლაფსუსები გვხვდება. ისინი გამართული გვაქვს „დამატება I“-ში გამოყენებული წესების თანახმად.

„(ქ. 2136) ეტრატ'ზე ხუცურად ნაწერი ოთხთავის ნაშთი, 12,7X9,5(გაშლით—19)X1,5 cm., უულო. იგი შეიცავს 7 რვეულს. პირველ, მე-6 და მე-7 რვეულებში არის ექვს-ექვსი ფურცელი; მე-2, მე-3, მე-4 და მე-5-ში რვა-რვა; დღევანდელი აღრიცხვით სულ არის 50 ფურცელი. მოლიან რვეულებს (2, 3, 4 და 5) უკანასკნელი გვერდის ძირა აშიებზე აქვთ რვეულების აღმრიცხველი ასოები, ნაკლებთ (1, 6 და 7) არა აქვთ, ვინაიდან მათ პირველ-უკანასკნელი ფურცლები, რომლებზედაც ამგვარივე ნიშნები იქნებოდა, დაკარგული აქვთ. ამ ნიშნების მიხედვით შესაძლებელი ხდება მთელი წიგნის რაოდენობის დაახლ. აღდგენა. ხელნაწერს დართული აქვს გადამწერის ანდერძი, რომელიც იწყება ლუკას სახარების შემდეგ მე-6 რვეულის მეორე ფურცლიდან და უჭირავს ხსენებული რვეულის ხუთი დანარსენი ფურცელი (ფ. 40-44); იგიც იმგვარადევა ნაწერი, როგორც ლუკას სახარების ტექსტი – ნუსხა-ხუცურად, ადგილ-ადგილ სინგურით, დანარსენი შავი მეღნით, ერთ სვეტად; სტრიქონების რიცხვი პირველ კაბადონზე არის 10, ხოლო შემდეგ მე 3 ფურცლიდან დაწყებული თანდათან მატულობს, ეტეობა ადგილის დაკლების შიშით, და ბოლო ფურცელზე უკვე 20-მდე ადის; ამის მიხედვით ნაწერიც თავში უფრო მსხვილი ხელით არის, შემდეგ კი თანდათან წვრილდება. ანდერძში, რომელიც 128 სტრიქონს შეიცავს, სხვათა შორის ვკითხულობთ: (სტრ.73) „ღირს ვიქმენ მე გლახაკი: რატაერი: დედა: გურგენ ბერი: ერისთვისა: მოგებად: და დაწერად: წ_დათა ამათ: ოთხთავთა: სალოცველად: და საღხინებულად: ს_ღსა წემისა: და ს_ღისა: ვანე: მეღესელისა: და ყ_ღთა: თუისთა ჩ_ნთა გარდაცვალებულთათ_ს: და დღეგრძელობისათ_ს შვილისა: და მეფისა წემისა: გურგენ ბერი: ერისთვისა და ძმათა მათთა: და ყ_ღთა შვილთა წემთათ_ს :::: აწ მღდელნო უ_ფლისანო: და მწენო ქე_ღსნო: და თ_ქნ მ_რწმუნენო: და ნათელღებულნო: წ_დათა: მ_ცქლთა: და მახარებელთანო: რ_ღნი აღმოიკითხვიდეთ და იმსახურებდეთ: ს_ღისა წ_ღის მიერ მოსწავებულთა: და წ_დათა მახარებელთა მიერ თქემულთა: ამათ: წ_ღ_ათა ოთხთავთა: ლოცვასა წ_ა თ_ქნსა მოგუიკსენენით: მე: და შვილნი წემნი: რ_ა ჩ_ნ და თ_ქნ ყ_ღნი: ღირს გუყენეს ქ_ემან: სასუფუველსა მისსა: აწ და საუკუნესა ა_ნ: ხ_ღ დაიწერნეს: წ_ღანი ესე სახარებანი: ღაერასა: წ_ღისა: ღ_თისმშობელისასა: სალოდებულსა: კელითა: (წემ კოდეილისა): და უნარწევსისა: ყ_ღთა (მღ)დელთაფსა: ათანასე: წიგნაურისადთა: რ_ღ: ძმა ვეყვოდე: ს_ღღიდებულსა: არსენი: ჭერამელსა: და ვიყავ: მამულობით მამასახლისად: წ_ე წ_ღისა ღ_თისმშობელისა:..... გვედრები: ყლთა აღმსაარებელთა: სამებისა წ_ღისათა:

ლოცვა ყავთ: ცოდვითა გაფრდილისა: ათანასე: უცხად: მწერლისა: და შემოსეღისათვის: და თქნცა: ღ_თნ მიგმადლენ: სასყიდელნი: შრომათა თ_ქნთა: უ_ქნითი უ_კე ა_ნ: ოდეს გასრულდეს: წ_დანი ესე სახარებანი: ქრონიკონი: იყო: ს_ლ გ:..... ანდერძი ძვირფას მასალას იძლევა ისტორიისათვის. აქ მოხსენებულია რამდენიმე პირი, რომლებზედაც საისტორიო წყაროებში მკირედი ცნობები მოიპოვება. ოთხთავე გადაუწერინებია გურგენ ერისთავის დედას რატავრს (სტრ. 74-76) მღ. ათანასი წიგნაურისათვის (110-112) 1013 წელს (128). სახელი რატავრი საისტორიო წყაროებში არსად არ გვხვდება, არის მხოლოდ მისივე ძირიდან ნაწარმოები სახელი ლატავრა, რომელიც ასულია ადარნასე მთავრის შვილის შვილის შვილისა და მეუღლე ჯვანშერ მთავრისა, დაახლ. 740-იან წლებში* (*საქ. ისტ. ვახ., გ. ბაქრ. 118). რატავრი იხსენიებს თავის შვილს გურგენ ერისთავს: „დღევრძელობისათვის“¹⁶ შვილისა და მეფისა ნემისა გურგენ ბერი ერისთავისა“ (84-86). სუმბატის ქრონიკით გურგენ მეფეთ მეფე გარდაიცვალა 1008 წელს: „გარდაიცვალა ესე გურგენ მეფეთ მეფე, ძე ბაგრატ ქართველთა მეფისა, ქრონიკონსა: სკმ“ (*ქრ. I, 149)“; ანდერძი კი, რომელიც დაწერილია 1013 წელს, ამბობს: „დღევრძელობისათვის“-ო, ჩანს¹⁷ ამ დროს იგი ჯერ კიდევ ცოცხალია. შემდეგ, როგორ გავიგოთ ამავე ამონაწერის მეორე ადგილი. „დღევრძელობისათვის... გურგენ ბერი ერისთავისა“. რას ნიშნავს ბერი? მონაწონს? გურგენ ერისთავი რომ მონაწონად შემდგარიყოს, ეს არცერთ საისტორიო წყაროდან არა ჩანს. ძველად ბერის აღსანიშნავად სასოგადოდ იხმარებოდა სიტყვა მონაწონი, მაგრამ გვხვდება „ბერი“ც. ასე მაგალ. ათონის მე-XI ს-ს ეტრატზე ნაწერ ხელნაწერის მინაწერში, რომელიც გადმოუწერია დ. ბაქრაძეს, წმ. გრიგოლის ცხოვრების ბოლოს სწერია: „ლოცვა ჰყავთ ღმერთშემოსილისა... წმ. მამისა ვეთიმესათვის... და წმ. ბერთათვის არსენი ეპისკოპოსისა და თანავე კეთილად მწერალისა ამის წიგნისა და მოხუცებულისა იოვანე გრძელისათვის“ (ქრ. I, 165-166); კიდევ იმავე წიგნის ბოლოს: „და ვინცა იკითხვიდეთ, ლოცვა [ჰყავთ] ჩვენ გლახაკისათვის არსენი მამათ მთავრისა ... და ჩემ გლახაკისა ბერისა და (?) ოქროპირისათვის“ (ქრ. I, 166, 27-29). ამ ამონაწერებიდან ჩანს, რომ მე-XI ს-ში, ე.ი. იმ დროს, როცა ოთხთავის ანდერძი დაწერილი, სიტყვა „ბერი“ „მონაწონი“-ს შესატყვისი ტერმინია, რაც მაფიქრებინებს, რომ ანდერძის სიტყვები „გურგენ ბერი ერისთავისა“ უნდა აღნიშნავდეს გურგენ ერისთავის ანუ მეფეთ მეფის მონაწონად შედგომას. იგივე რატავრი იხსენიებს აგრეთვე გურგენის ძმათაც და ყველა თავის შვილებს: „და ძმათა მათთა და ყოველთა შვილთა ჩემთათვის“ (87-88); ამათზე უწინარეს კი იხსენიებს ვანე მელესელს: „სალოცველად და საღხინებელად სულისა ჩემისა და სულისა ვანე მელესელისა და ყოველთა თვისთა ჩუენთა გარდაცვალებულთათვის“ (78-83). მელესი სოფელი დღესაც არის თემის ხეობაში ერთაწმიდის მახლობლად, მაგრამ, ვინ იყო ეს ვანე მელესელი, არა ჩანს. იგი არც ერთ საისტორიო წყაროში არ გვხვდება და საფიქრებელია, რომ თუ შვილი არა რაიმე მახლობელი ნათესავი უნდა ყოფილიყო მისი, რადგანაც იგი ამბობს: „და ყოველთა თვისთა ჩუენთა გარდაცვალებულთათვის“-ო. გადამწერი ოთხთავისაც და თვით ამ ანდერძის დამწერიც არის ათანასე წიგნაური (111-112), რომელიც თავის თავს აცხადებს მემკვიდრეობით მამასახლისად ღვთისმშობლისა: „ვიყავ მამულობით მამასახლისად წინაშე წმიდისა ღვთისმშობელისა“ (114-117) და ძმად არსენი ჭერამელისა „რომელი ძმა ვეყოდე... არსენი ჭერამელისა“-ო (112-114). აქედან ცხადი ხდება, რომ არსენი ჭერამელი გვარად წიგნაური ყოფილა. ოთხთავი გადაწერილია: „ღაერასა წმიდისა ღვთისმშობელისასა სალოდებელსა“ (გ. ბოჭორიძე, რატის ისტორიული ძეგლები, ჟურნ.: „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, ტ. VIII, 1935 წ., გვ. 296-299).

Resume

Teimuraz Jojua

To the Place of Copying the Gospel (363) Dated to 1013

Laura of “Sagodeblis Gmrtismshobeli” mentioned in the colophon of the Gospel is identified as the monastery known as Metekhi in Tbilisi since the 12th c.